

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет будівництва і архітектури

УДК 947
ББК 36.3(2УК)
1-90

Перегуда Є.В., Рижко Н.І.,
Стеценко С.В., Згурська В.Л., Красковська М.П., Оксюковський П.П.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Тексти лекцій
для студентів усіх спеціальностей

КИЇВ 2009

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет будівництва і архітектури

УДК 947
ББК 36.3(2УК)
1-90

**Перегуда Є.В., Рижко Н.І.,
Стеценко С.В., Згурська В.Л., Красковська М.П., Оксюковський П.П.**

ПОЛІТОЛОГІЯ

Тексти лекцій
для студентів усіх спеціальностей

Всі цитати , цифровий та фактичний матеріал,
бібліографічні відомості перевірені.

Підписи авторів _____

_____

_____

_____

«_____» _____ 2009 р.

КИЇВ 2009

Рецензент д-р філос. наук Чорноморденко І.В.

Затверджено на засіданні кафедри політичних наук, протокол №1
від 31 серпня 2009 р.

Перегуда Є.В., Рижко Н.І., Стеценко С.В., Згурська В.Л., Красковська
М.П., Оксюковський П.П.

Політологія: Тексти лекцій. – К.:КНУБА, 2009 - ??? с.

Видання містить тексти лекцій з курсу „Політологія”.

Спрямоване на вдосконалення навчально-виховного процесу, вивчення
студентами закономірностей політичного процесу, шляхів побудови
правової держави, громадянського суспільства.

Призначене для студентів усіх спеціальностей та форм навчання.

План видання:**Лекція 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна. Історія політичної думки.****Лекція 2. Політична влада.****Лекція 3. Політичні системи.****Лекція 4. Соціальна, правова держава та громадянське суспільство.****Лекція 5. Людина і політика.****Лекція 6. Політична суб'єктність етносів та націй.****Лекція 7. Політична свідомість та політична культура.****Лекція 8. Сучасний світ і міжнародні відносини.****ВСТУП**

Місце політології в професійному становленні спеціаліста будівельного та інших напрямів визначається тенденціями розвитку суспільства.

Інтенсивне становлення комунікаційних технологій, перетворення інформації, знань на основні чинники суспільного виробництва зумовили явище, яке О. Тоффлер охарактеризовав як „розлиття влади у суспільстві”. Держава втрачає монополію на владу, хоча й залишається потужним політичним гравцем. Натомість партії, громадські організації, підприємства, сімейні структури, трудові колективи тощо утворюють складну систему відносин володарювання, підкорення, співробітництва.

Набуття вищої освіти означає ускладнення соціальної взаємодії індивіда, а отже й більш глибоке занурення у відносини з приводу влади (навіть якщо індивід сам цього не усвідомлює), що й детермінує ефективність застосування знань, отриманих з „профільюючих” дисциплін. Особливо це стосується спеціалістів будівельного напрямку, від діяльності яких значною мірою залежить розбудова інфраструктури суспільства.

Відносини володарювання й підкорення мають складні структури й механізми, більшість елементів та системність яких не охоплюються повсякденною свідомістю. Відтак завданням курсу політології у КНУБА є оволодіння знаннями щодо структури й механізму здійснення влади, що дасть студентам змогу стати в майбутньому фахівцями, які успішно будуть діяти на будівельному та інших ринках.

Структура даного видання підпорядкована цьому завданню. Вона включає лекції, присвячені діючим механізмам функціонування влади, прийняття політичних рішень, впливу суспільства на владу та держави на суспільство, формуванню лідерства, культурі як чиннику політичного життя, становленню глобальних ринків політичної влади. Усі ці аспекти розкриваються крізь призму сучасних процесів в Україні та світі.

ЛЕКЦІЯ 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Основні поняття: політика, влада, об'єкт, предмет політології, функції політології, політична сфера, політичні відносини, методи політичної науки, антична політологія, релігійна думка, політична думка Ренесансу, політична думка Нового часу.

План

1. Політологія в системі суспільних наук. Об'єкт і предмет політичної науки.
2. Структура та функції політології.
3. Методи політичної науки. Закони і категорії політології.
4. Історія світової політичної думки.
5. Українська національна політична думка в новітні часи.

Питання 1. Політологія в системі суспільних наук

Політика і влада – найважливіші складові суспільного життя. Виявлення їх сутності дає змогу розібратися в складних проблемах сучасності та визначити свою позицію до них. Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив політики.

Політичне життя суспільства є об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук, оскільки кожна значуща подія і кожен факт мають політичний контекст. З цієї точки зору суспільство в цілому є політичним. Політологія як наука вивчає політичне життя в його різноманітних проявах, заглиблюючись в особливості політики і влади, закономірності діяльності політичних партій, політичних лідерів та еліти, соціальних верств і народних мас. Вона сприяє формуванню світоглядних і ціннісних настанов, вмінню пов'язувати набуті знання із політичною практикою.

Становлення і розвиток політології зумовлюється суспільними потребами в розробленні технологій управління і методик впливу на суспільну свідомість, у теоретичному обґрунтуванні ідей та цілей зовнішньої та внутрішньої політики, в необхідності удосконалення прийняття управлінських рішень за умов збільшення обсягів діяльності та владних повноважень держави, потреби проведення децентралізаційних процесів.

Політологія (від грецьк. *politika* — державні й суспільні справи і *logos* — слово, поняття, вчення) — це наука про політику, про закономірності і випадковості розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, про сутність форм, методи діяльності суб'єктів політики та проблеми міжнародних відносин.

Як відносно самостійна галузь знань вона сягає своїми витокami античності. Її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. Філософія озброює політологію світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту і соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему. Створюючи загальну картину світу, філософія дає поштовх до предметних висновків у сфері науки про політику, які конкретизуються в політичній філософії.

У значенні найбільш загальної методології пізнання політичної сфери суспільного життя політична філософія виступає як **філософія політики**.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить політичній історії.

Політична історія є історією політики — вона вивчає головним чином процеси виникнення, розвитку й занепаду держав, відносини між ними, війни, революції. Принципова відмінність історичного дослідження полягає в тому, що воно йде від вивчення конкретних подій, процесів і фактів до певних теоретичних узагальнень, тоді як політологія використовує вже існуючі теоретичні узагальнення — форми наукового знання про політику (ідеї, гіпотези, концепції, теорії, парадигми тощо) при аналізі конкретних явищ і процесів, наприклад політологічне дослідження процесу становлення багатопартійності в Україні передбачає використання основних положень партології про співвідношення процесу становлення багатопартійності в Україні із закономірностями такого процесу тощо.

Але вже історія політичних учень виступає невід'ємною складовою політології як історія виникнення, становлення і розвитку політології.

Особливого значення у вивченні політичного життя суспільства набуває **політична економія**, оскільки без неї не можна зрозуміти природи соціальних суб'єктів, громадянського суспільства. До того ж розвиток різних форм власності, який веде до диференціації соціальних і політичних інтересів у суспільстві, істотно впливає на характер політичної діяльності, формування наукових уявлень про неї. Предметом аналізу економії є процеси виробництва, розподілу та обміну матеріальних благ. Ці процеси розглядаються в контексті втручання держави до економічної сфери суспільства (реалізацією економічної, суспільної, соціальної політики).

Соціологія політики як суспільна наука вивчає соціальні інститути, організації як засоби діяльності соціальних суб'єктів, а отже, закономірно, що політологія використовує результати й методи соціологічного пізнання, характеристики різних соціальних груп. Соціологія постачає науці про політику дані стосовно функціонування суспільства як цілого, а також груп, які входять до нього, і суспільних (політичних) відносин між ними. Надзвичайно важливими є методологічні розробки соціології, що стосуються емпіричних досліджень і насамперед опитувань громадської думки.

У вивченні політичного життя суспільства важлива роль належить **юридичній науці** як системі знань про державу і право, про об'єктивні закономірності їх виникнення і розвитку. Юридична наука розробила понятійний апарат, який активно використовує політологія (державна, демократія, державна влада, право, законність, політичний режим тощо), оскільки рівень розвитку правових норм регуляції суспільного життя є водночас і показником якісного стану розвитку суспільства

Політична психологія досліджує соціально-психологічні компоненти політичного життя суспільства, що формуються на рівні політичної свідомості націй, соціальних груп, урядів, окремих особистостей. Особливого значення набувають ці дослідження під час вивчення громадської думки, політичної соціалізації, конфліктів, електоральної поведінки.

Політична географія вивчає територіальні аспекти політичного життя суспільства, що розглядається як сукупність багатьох явищ, процесів, суспільних інститутів.

Незважаючи на те, що науки про суспільство висвітлюють різні аспекти політичного життя, демократичний суспільний розвиток виявив потребу в науці, яка б критично осмислювала існуючі політичні системи, режими, механізми реалізації політичної влади, участь соціальних спільнот у політичному процесі, політичні ситуації тощо. За тоталітарного режиму роль суспільних наук зводилася здебільшого до коментування і виправдання існуючих порядків.

Основним об'єктом дослідження політології є політична сфера, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами суспільства.

Об'єктом політології є все те, що відноситься до прояву політичного:

- політична сфера, особливості її функціонування і розвитку;
- політична дійсність, політичне життя особи й суспільства, політичні відносини;
- політичні ідеї, теорії і доктрини, проблеми, події, прогнози, технології політичних процесів.

Щодо предмета політології існують різні погляди. Деякі зарубіжні вчені визначають політологію як науку «про авторитетну, легітимізовану, консенсусну владу», тобто владу, що має підтримку суспільства, сприймається як обов'язкова, хоч і спирається на примус.

Вчені з пострадянських країн також по-різному визначають політологію як науку про: систему закономірних взаємозв'язків соціальних суб'єктів з політичною владою, боротьбу за політичну владу; сутність, форми й методи політичного владарювання; політичну культуру тощо.

Деякі політологи предметом політології вважають вивчення політичних систем як сукупності владних інститутів, а також політичної влади як основи функціонування й розвитку політичних систем. Так, російські політологи Ф. Бурлацький і Г. Шахназаров вважають, що в центрі уваги політології перебувають проблеми політичної влади, її природа і сутність, зміст та механізм здійснення.

Однак, на відміну від інших наук, що досліджують ці проблеми, політологія вивчає спосіб організації та здійснення влади. Такий підхід звужує предметне поле політології.

На думку російського політолога В. Мшвенієрадзе, предметом політичної науки є вивчення об'єктивних закономірностей світового політичного процесу, політичних відносин в окремих країнах і групах держав; відносини між класами, державами, націями, де головне завдання полягає в тому, щоб утримати, зберегти або завоювати владу; способи управління соціально-політичними процесами. Політична наука аналізує структуру державної влади, функціонування політичних інститутів, їх відносини з політичними ідеями і теоріями в різних політичних системах, політичну культуру, взаємозв'язок політики з економікою, з іншими формами суспільної свідомості та діяльності.

Останнім часом значного поширення набув системний підхід до визначення предметного поля політології. Згідно з ним метою є дослідження тенденцій і законів структури, функціонування та розвитку політичного життя соціальних спільнот, залучення їх до діяльності з реалізації політичної влади та політичних інтересів (Ю. Шпак, Ж. Тощенко, В. Бабкін). Виходячи з цього, предметом політології, як раціонального відображення політики, є закономірності політичного життя в усіх його виявах: зміст, структура і функції, місце і роль політичної системи в його розвитку та функціонуванні, у здійсненні політичної влади.

Загалом сукупність проблем, досліджуваних політологією, можна поділити на **три великих розділи**:

1. Соціально-філософське та ідейно-теоретичне підґрунтя політики, системоорганізуючі ознаки й характеристики політичної системи, політичні парадигми, що відповідають конкретно-історичному періоду.

2. Політичні системи та політичні культури, політичні режими, їх порівняльні характеристики, еволюція світових політико-ідеологічних доктрин.

3. Політичні інститути, політичні процеси, політична діяльність і політична поведінка.

Отже, **предметом політології** є певна система знань про політичний об'єкт, а саме:

- історико-політичні вчення;
- закономірності становлення, функціонування, зміна політичної влади;
- джерела, рушійні сили політичного життя суспільства;
- сутність, природа, тенденції розвитку, механізми прояву політичного;
- конкретні прояви, процеси, відносини політичної дійсності, які вивчаються політологами;
- політичні інститути (конституції, центральний уряд, регіональне, місцеве управління, адміністрація та ін.);
- політичні партії, групи об'єднання, участь громадян в політиці, громадська думка;
- міжнародні відносини.

Сюди відносять також такі феномени як політичну культуру, ідеологію, політичні еліти, політичні партії та громадсько-політичні організації, рухи, владні відносини, державу, політичну систему, політичну діяльність, політичну поведінку, політичне лідерство, громадську думку й засоби масової інформації в політичному процесі, політичні конфлікти, етнополітичну діяльність тощо.

Питання 2. Структура та функції політології

Структура політології як науки охоплює:

1. загальну політологію, що вивчає історію і теорію політики, виробляє загальні теоретичні й методологічні основи її пізнання;
2. теорію політичних систем та їх елементів, механізмів функціонування політичної влади, що досліджує проблеми утворення й функціонування держав, партій, суспільно-політичних організацій, політичних режимів шляхом вивчення конституційних та адміністративних питань, економічних та соціальних функцій управління, аналізу політичних інститутів, відносин між суб'єктами політики, політичної культури та комунікації тощо;
3. теорію соціального управління, що вивчає форми й методи управління соціально-політичними, соціально-економічними, адміністративно-правовими та соціально-психологічними процесами, досліджує проблеми участі в політиці;
4. теорію політичної ідеології, що досліджує роль і функції ідеології в системі політичної влади, історію та розвиток політичних теорій, концепцій, доктрин, особливості їх реалізації та існування в різних суспільствах;
5. теорію міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, проблеми національної та світової політики, мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм. Її складовими є геополітика, зовнішня політика, міжнародне право, діяльність міжнародних і міждержавних організацій;
6. практичну політологію, яка здійснює прикладні та порівняльні дослідження в контексті конкретних політичних технологій, специфіку політичного маркетингу та менеджменту в різних суспільно-історичних умовах, проблеми прийняття оптимальних управлінських рішень та ефективності їх реалізації.

Структура політології має свою внутрішню логіку й охоплює теоретичні та практичні основи: знання про закономірності функціонування й розвитку політичної діяльності в межах політичних відносин; знання про політичну систему як механізм організації та здійснення влади, про теорію міжнародної політики. На думку Ф. Бурлацького й Г. Шахназарова, структуру політології становлять: теорія політики і політичних систем, міжнародні відносини і світова політика, управління соціальними процесами, політична ідеологія, історія політичних учень.

До спеціальних політичних наук відносять політичну географію, політичну психологію, політичну історію, політичну антропологію, політичну семантику, політичну етнографію тощо.

Власне політична наука і політологія як навчальна дисципліна мають суттєві відмінності. Політична наука як самостійна сфера знань виникає на рубежі Середньовіччя та Нового часу, коли мислителі почали пояснювати політичні процеси за допомогою "земних", а не релігійно-міфологічних аргументів. Основи політичної теорії закладають Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Віко та ін. У цей час спеціальна галузь знань про політику іменується по-різному – політичне мистецтво, політичне вчення тощо. Політична наука охоплює всю сукупність знань з цього предмета.

Як самостійна навчальна дисципліна політологія почала формуватися в другій половині XIX ст. Процес остаточного її становлення завершився на Міжнародному колоквиумі ЮНЕСКО з політичних наук (Париж, 1948 р.), де було визначено зміст предмета цієї науки та рекомендовано включити курс політології для вивчення в системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни, а також створено Міжнародну асоціацію політичної науки, метою якої є інтеграція дослідницьких зусиль вчених різних країн та підвищення практичної ефективності рекомендацій політичної науки. Отже, як навчальна дисципліна політологія вивчає частину загальнотеоретичного й прикладного матеріалу і дає знання про:

- об'єкт, предмет та функції політології;
- розвиток світової та вітчизняної політичної думки;
- динаміку розвитку політичного життя;
- політичні процеси, події та проблеми;
- взаємодію політичних інтересів, відносин і діяльності;

- розвиток політичних інститутів, норм, свідомості та політичної культури;
- об'єкти та суб'єкти політичних процесів;
- роль людини в політичному житті сучасного світу;
- теорію влади та владних відносин;
- політичну систему суспільства; електоральну поведінку;
- роль і місце демократії в політичному житті суспільства як способу й умови діалогу, гласного обговорення проблем, взаємного врахування суперечливих інтересів, претензій і переконань суб'єктів політичного процесу;
- світовий політичний процес.

Поділ політології на теоретичну і прикладну, який набув широкого вжитку в науці, є доволі штучним, оскільки власне політична наука має яскравий практичний характер, що й визначає її провідні позиції серед суспільних наук.

Політологія

Теоретична	Прикладна
Вирішує наукові проблеми, пов'язані: а) з формуванням фундаментального знання про політичну сферу життя; б) з поясненням процесів політичного розвитку; в) із розробкою концептуального апарату політології, методології і методів політичних досліджень.	Вивчає проблеми, пов'язані: а) з вивченням громадської думки, особливостей політичної орієнтації і політичної поведінки соціальних груп; б) з перетворенням політичної дійсності, аналізом шляхів і засобів впливу на політичні процеси.

Узагальнюючи наявні точки зору, можна виокремити п'ять основних функцій політології.

Теоретична полягає у розробленні різних теорій, концепцій, гіпотез, ідей, категорій, понять, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси політичного життя суспільства.

Методологічна полягає в тому, що категорії й поняття цієї науки, а також формульовані нею закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні політичних явищ і процесів, наприклад такі як: політика; політична влада; політична система суспільства; політичний процес; політичний режим; політична партія.

Практична полягає у її зорієнтованості на вирішення конкретних політичних завдань і проблем. На основі теоретичних положень політологія формулює рекомендації щодо здійснення політики, проведення заходів і компаній (найповніше проявляється у прикладній політології, основний зміст якої складає розроблення різних політичних технологій).

Виховна полягає у формуванні світогляду особи, її політичній соціалізації, передачі їй знання про політичну сферу суспільного життя, про політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру.

Прогностична полягає у здатності передбачати перспективи розвитку політичних процесів, наслідки прийняття і виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання політичних процесів і відносин, завчасні експертизи найвагоміших політичних рішень на предмет очікуваного ефекту.

Питання 3. Методи політичної науки. Закони і категорії політології.

Політологія має загальні й специфічні методи дослідження, прийоми, підходи.

Метод – це спосіб, шлях дослідження або пізнання, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет. Залежно від конкретної мети виділяють різні методи політичних досліджень:

1. історичний – полягає у вивченні політичних процесів, явищ, політичних систем в історичному плані з точки зору їх історичного взаємозв'язку та розвитку;
  2. соціологічний – передбачає з'ясування впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології і культури;
  3. інституціональний – вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партій, рухів, об'єднань громадян тощо);
  4. емпіричний (прикладний) – за його допомогою досліджується політична дійсність шляхом використання статистики, насамперед електоральної, спостереження політичних подій, експерименту, сфокусованого інтерв'ю, аналізу документів, анкетування тощо;
  5. системний – забезпечує цілісне сприйняття об'єкта дослідження і всебічний аналіз зв'язків між окремими його елементами в межах цілого. Розглядає політику як цілісну, складно організовану систему, як саморегульований механізм;
  6. структурно-функціональний – передбачає розчленування політичного явища на складові з подальшим аналізом їх ролі для суспільства, соціальних змін. Наприклад, це стосується аналізу взаємозв'язків між рівнем економічного розвитку і політичним устроєм, між ступенем урбанізації населення та його політичною активністю, між кількістю партій і їх впливом на виборчу систему;
  7. соціально-психологічний (біхевіоралістський) – орієнтує на вивчення поведінки груп, класів, мас і особистостей, що здійснюють будь-яку політичну діяльність, на вивчення суб'єктивних механізмів, психологічних мотивацій політичної поведінки. Передбачає застосування методів, які використовуються в природничих науках, а також у соціології;
  8. політичного моделювання – припускає оперативну оцінку передбачуваного розвитку політичних подій, на основі яких можна прийняти ефективні рішення;
  9. порівняльний – передбачає співставлення однотипних політичних явищ, наприклад політичних систем, партій, електоратів, з метою виявлення загальних рис і специфіки, винайдення ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення завдання;
  10. антропологічний – вивчення зумовленості політики не соціальними чинниками, а природою людського роду у виявленні біологічних та інших чинників поведінки;
  11. нормативно-ціннісний – орієнтує на розробку ідеалу політичного устрою, в основі якого – загальне благо, справедливість, повага людської гідності, а також визначає шляхи його практичного втілення. Дозволяє виявити значення для суспільства конкретних політичних процесів, їх ролі у здійсненні загальних й індивідуальних інтересів людей, осіб.
- Окрім вищезгаданих, політологи у своїх дослідженнях використовують такі загальнонаукові методи як: - аналіз і синтез; - індукція і дедукція; - моделювання; - формалізація; - ідеалізація; - узагальнення тощо.

На сучасному етапі політологія пішла шляхом використання синергетики, об'єднання методологічних підходів, одночасного використання різних методів дослідження.

Закони і категорії політології, як і будь-якої суспільствознавчої дисципліни, є науковими узагальненнями. Закономірне в політичному житті виявляється через діяльність суб'єктів політики та їх взаємодію. Закони політології виражають суть політичних явищ та суттєвий, необхідний, об'єктивний і регулярний зв'язок між ними.

Закони політології		
Закони структури. Визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність і взаємообумовленість(закон поділу влади,закон	Закони функціонування. Це суттєві необхідні зразки взаємодії між політичними суб'єктами в процесі їх зміни в часі (зв'язки між усіма	Закони розвитку. Це закони переходу від одного порядку взаємовідносин в системі до іншого, від одного стану структури до іншого(закон якісних

організації та структурування політ. інститутів)	структурними компонентами політичної сфери)	перетворень на підставі зіткнення протилежних сил і тенденцій у межах певної сутності)
--	---	--

Зміст об'єкта й предмета політології знаходить відображення в системі категорій і понять. Низка категорій має загальнонауковий характер, наприклад, суспільство, розвиток, політика тощо.

До безпосередніх політологічних категорій відносяться: політичні інтереси, політичні цінності, політична боротьба, політична влада, політичний режим, політична демократія, свобода, політична свідомість, політична ідеологія, політична культура, державний лад, політичний інститут, держава, політична система, політична організація, суб'єкт політики, політичні відносини, політична думка, політична діяльність, політичне рішення, політичний процес, політичний конфлікт, політичне лідерство, політична соціалізація тощо.

Крім того, в політології широко використовуються поняття і категорії суміжних наукових дисциплін.

Питання 4. Історія світової політичної думки.

Розвиток світової політичної думки віддзеркалює процес зміни політичних систем, режимів, інститутів. Водночас він характеризується й власною логікою. Відтак вивчення історії політичної думки дає змогу прослідкувати розвиток політичної свідомості людства. Інтерпретація текстів минулого має враховувати соціокультурний простір відповідного періоду.

Початки формування політичної думки пов'язані з появою відносин влади у суспільстві, а отже, з виникненням приватної власності. Першою формою політичної свідомості була міфологія. Її особливістю було уявлення про божественне походження влади.

Політична думка Стародавнього Сходу.

На межі 2-го та 1-го тисячоліть до н.е. відбувається раціоналізація політичної свідомості. Однією з давньоіндійських пам'яток стала „Артхашастра” („Наука про державний устрій”). Сучасні дослідники сперечаються щодо її автора (деякі вважають таким брахмана Кутільо, інші – що цю працю писали упродовж століть), але погоджуються з тим, що це була справжня енциклопедія, яка містила уявлення про високі зразки політичних технологій.

Значний відбиток в історії політичної думки залишили китайці. Конфуцій (551-479 рр. до н.е.) й сьогодні вважається найвидатнішим мислителем. Він вважав, що ключовим для політичного управління є доброчинність, або комплекс етико-правових норм, до якого входили ритуал, турбота про людей, шанобливе ставлення до правителя, почуття обов'язку. Отже, Конфуцій одним з перших обґрунтував роль традиції в політиці.

Мо Цзи (479-400 рр. до н.е.) вважав, що усі люди народжуються рівними, а верховним правителем є сам народ. Держава, на його думку, виникла внаслідок укладання людьми договору.

Першою в світі розвиненою школою політичних технологій слід вважати китайських легістів (лат. lex – закон) IV-III ст.ст. до н.е. Не слід змішувати їх вчення з європейською школою природного права. Легісти бачили позитивний закон засобом не забезпечення прав людей, а управління ними. Відтак закон віддзеркалює інтерес правителя.

Антична політична думка.

Античні уявлення про політичну сферу базувалися на універсалізмі: політичне ще не відокремлювалося від загального комплексу суспільних явищ, а суспільство – від держави. Йдеться не про політичну науку як таку, а про політичну філософію.

Антична думка мала значний вплив на Європу. Сьогодні актуально звучать ідеї Сократа (469-399 до н.е.) про неможливість моральної політики без права, яке тотожне справедливості, про політичну свободу як панування справедливих законів, про добро і зло як наслідок наявності чи відсутності знання.

Платон (427-347 рр. до н.е.) у працях „Держава”, „Політик”, „Закони” обґрунтував поняття політики, політичного мистецтва. Він мріяв про „ідеальну державу”, де закони служать загальному благу, а правитель керується благом підданих. Водночас він визнавав, що ідеальна держава – не статична система, що соціальні процеси призводять до зміни форм

правління. Саме Платон вперше дав класифікацію цих форм, виокремивши, зокрема, такі недосконалі як тимократія (базується на честолюстві і силі), олігархія, демократія, тиранія.

Як легісти були більшими технологами порівняно з Конфуцієм, так само можна співвіднести вчення Арістотеля та Платона. Саме Арістотель (384-322 до н.е.) вперше назвав політику наукою та водночас найважливішою формою людського спілкування. Він вважав, що ідея загального блага насправді веде до його знищення, а метою політики є узгодження загального блага з благом окремих людей. Право Арістотель розглядав як політичний інститут, яке складається з природного права, адекватного політичній сутності людини, та умовного права, яке встановлюється людьми. Ці ідеї пізніше сприйняли філософи Нового Часу. Арістотель був також фактичним родоначальником таких концепцій, які дійшли до сьогодні, як концепція громадянського суспільства (громадянин – це той, хто бере участь у законотворчій та судовій діяльності), середнього класу (міцність якого надає стабільності суспільству) тощо. Він вдосконалив класифікацію форм правління, виділивши їх на основі 2 критеріїв: якісного (правління на користь усіх або в інтересах самої влади) та кількісного (правління одного, кількох та більшості) та відповідно віднісши до правильних форм монархію, аристократію та політію, а до неправильних – тиранію, олігархію та демократію.

Розвиток політичної думки в період Середньовіччя.

1. Релігійна думка.

Упродовж Середньовіччя зберігаються уявлення про єдність світу, а політична наука не відокремлюється від філософії. Проте розвиток суспільства поступово призводить до ерозії уявлень про нерозчленованість суспільства і держави. Виникає інститут, що не входив до структури держави, – церква. Релігійні цінності були альтернативні державним. Відтак ключовим стає питання про співвідношення державної і церковної влад.

Рубіж між античністю та Середньовіччям символізував Августин Блаженний (354-430). Руйнувалася Римська імперія, що визначило ставлення Августина до співвідношення церкви і держави. Він висуває ідею про першість церкви. Проте в цілому до XI ст. домінувала думка про дуалізм влади – імператор у релігійних питаннях підпорядковується церкві, у світських – клір підпорядковується імператору.

Ситуація змінюється на початку 2-го тисячоліття. Принцип верховенства церковної влади починає домінувати. Фома Аквінський (1225-1274), вчення якого стало вершиною європейської релігійної думки, вважав, що народ має право скинути монарха, якщо він не дотримується християнських норм. Так закладалася європейська традиція домінування суспільства над державою.

Водночас у Візантії було започатковано іншу традицію. На відміну від всесвітньої католицької церкви ключовим принципом православ'я є соборність. Держава визнавала церковний закон своїм внутрішнім керівництвом, але церква мала підкорятися державі.

Політична думка України княжих часів включає літопис „Повість врем'яних літ”, Руську Правду Ярослава Мудрого та Правду Ярославичів (перше кодифіковане законодавство Русі, яке дає уявлення про соціальну структуру, цінності суспільства – безпеку та власність), праці митрополита Іларіона, який з поняттям істини асоціює поняття свободи та аналізує перехід від закону (Старий Заповіт) до істини (Новий Заповіт), князя Володимира Мономаха, який формулює вимоги до правителя щодо дотримання християнських законів, принципів закону та моралі тощо.

Оригінальною була релігійна думка України XVI-XVII ст.ст., представлена Х. Філалетом (др.пол. XVI ст. – пер.пол. XVII ст.), І. Вишенським (бл. 1550 – 1621-33) та ін. Вони відстоювали ідеї справедливих законів, невтручання влади в особисті справи індивідів, права підданих на захист від свавілля влади. Ці ідеї були значною мірою співзвучні ідеям середньовічних та навіть новочасних європейських мислителів, хоча причини їх появи були специфічними. Вони пояснювались пануванням в ті часи польської католицької королівської влади на українських православних землях.

Значного розвитку отримала політична думка і на Сході. Згідно з Кораном, халіф є посланником Аллаха. В ці часи в мусульманстві з'явилися течії суннізму, шіїзму, ісмаїлізму, ваххабізму. Водночас Схід продемонстрував світові й світських мислителів. Ібн Рушд (XII ст.) стверджував, що управління суспільством повинне здійснюватися на науковій основі. Ібн Халдун (XIV ст.), досліджуючи розвиток суспільства, виокремлював в ньому сільську та

міську фази. В першій політичну владу мають вожді та старійшини племен, у другій – царі. Завдання держави він визначав як охорону власності індивідів.

2. Політична думка доби Ренесансу.

Одним з провідних політичних мислителів цієї доби став Н. Макіавеллі (1469-1527). Він завершує низку інтелектуальних переворотів, розпочатих релігійною думкою і водночас робить наступні кроки, пориваючи з релігійною традицією. Макіавеллі не лише розмежовує державу і суспільство (впроваджуючи сам термін „державна” – *stato*), а й відокремлює політику від моралі. Це дало підстави дослідникам говорити про аморалізм Макіавеллі. Останнє слід розуміти в історичному контексті. Насправді мислитель виступав проти незмінності та універсальності релігійної етики. Якщо говорити сучасною мовою, то у церкви має бути своя етика, в політиці – своя. Отже, він розриває цілісність суспільного організму, чим підготував ґрунт для ліберальної тези про пріоритет індивіда.

Важливим етапом становлення європейської думки було вчення Ж. Бодена (1530-1596) про державний суверенітет. На його думку, завдання держави, саме становлення якої є наслідком домовленості індивідів, полягає в піклуванні про останніх. Суверенітет полягає в абсолютності та неподільності влади держави. Водночас ця влада обмежена суспільними справами і не поширюється на приватні відносини індивідів.

Нарешті, згадаємо про ще один напрям політичної думки Ренесансу – утопічний комунізм. У своїх творах англієць Т. Мор (1478-1535) та італієць Т. Кампанелла (1568-1639) змалювали суспільство майбутнього, де відсутня приватна власність, правителі обираються народом, кожен працює, а у відносинах між людьми панують згода та братерство.

В Україні в цей час також з'являються твори світської політичної думки – Ю. Дрогобича, С. Орихівського (1513-1566), який аналізував проблеми організації королівської влади, її завдання з захисту підданих, розвитку науки і освіти, принципи справедливості та мудрості влади, механізми формування оточення тощо.

Політичні ідеї Нового часу.

Теоретичне підґрунтя для подальшого розмежування ідеологічних напрямів в Європі заклала філософія Нового часу. Тенденції її розвитку були зумовлені досягненнями мислителів попередніх часів та становленням капіталізму в Європі. Положення праць новочасних мислителів заклали підвали ідеології буржуазії в боротьбі проти абсолютизму.

До цих положень слід віднести доктрини: договірного походження держави, природних прав людини, верховенства закону в державі, народного суверенітету, функціонального поділу державної влади, громадянського суспільства тощо. Пріоритет у розробці багатьох цих положень належить англійцю Дж. Локку (1632-1704).

Ще один його співвітчизник Т. Гоббс (1588-1679) декларував себе прихильником абсолютної монархії, вважав силу основою права і акцентував на завданні держави примушувати індивідів до виконання законів. Ці тези зумовлювалися часами життя Гоббса – XVII ст. Буржуазна революція призвела до хаосу у суспільстві, що загрожувало дотриманню прав людини (сам Гоббс змушений був втекти з Лондона до Парижа). Надію на відновлення порядку Гоббс покладає на сильну державу. Головними рушіями дій індивідів він називає бажання та пристрасті, а природним станом життя людей – „війну усіх проти усіх”. Але, оскільки найпотужнішою пристрастю є страх смерті, то, прагнучи подолати „війну усіх проти усіх”, люди відмовляються від частини прав і передають їх одній особі або групі осіб, які очолюють державу. Метою останньої є забезпечення недоторканості особи, її прав, власності, для чого влада видає закони.

Голандський філософ Г. Гроцій (1583-1645), розрізняючи, услід за Аристотелем, природне і позитивне право, вважав, що останнє відповідає природному праву. Поява держави внаслідок договору індивідів відбулась завдяки виникненню приватної власності, відтак його охорона – завдання держави. Так само й Б. Спіноза (1632-1677) говорив, що влада держави не поширюється на природне право, а влада монарха має бути обмежена представницькими установами.

До французької гілки Просвітництва належали Вольтер, Дідро, Маблі та ін. Особливе місце у політичній думці займає Ш.Л. Монтеск'є (1689-1755). Він розробив багатофакторний підхід до аналізу політики, був засновником географічного детермінізму, тобто пояснення політичного режиму територіальними особливостями країни. Продовживши услід за Локком

розробку концепції поділу державної влади, він довів її до того формулювання, яке увійшло й у сьогодишню науку. А саме що державна влада за функціями поділена на 3 гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Актуально, зокрема й для України, звучать інституціоналістські положення Монтеск'є. Він твердив, що для політичної свободи необхідна наявність у ньому соціальних сил та інститутів, які були б зацікавлені у свободі і могли б захистити її від влади.

Найрадикальніший варіант Просвітництва являв Ж.-Ж. Руссо (1712-1778). Народ володарює, чиновник, спираючись на закони, прийняті більшістю, управляє – ось його формула. Він доводить до логічного завершення англійську ідею суверенітету народу. Проте в його концепції сфера політики обмежується до мінімуму, адже зникає проблема узгодження інтересів. Базуючи своє вчення на ідеї спільної волі народу як основи державного управління, він фактично розчиняє в останньому особистість і, таким чином, виходить за межі лібералізму. Тому деякі дослідники характеризують Руссо як предтечу тоталітаризму. Проте сам він вважав, що ідеал „народної демократії” може бути реалізований лише в невеликому політичному утворенні. Сучасні ж держави, більші за розмірами, вимагали складнішої системи управління. Тому, розрізняючи «народ у сутності» та «народ у явищі», Руссо вводив фігуру професійного законодавця, а також вождя народу.

Специфічним напрямом політичної думки було німецьке Просвітництво, найяскравішими представниками якого були І. Кант та Г.Ф.В. Гегель. Особливості їх вчень були зумовлені відставанням капіталізму в цій країні, її політичною роздробленістю, водночас пруським абсолютизмом, на якого лягла відповідальність за об'єднання країни.

У теорії Канта (1724-1804) важливе місце належить розробці концепції правової держави, яка з зовнішнього боку регулює поведінку індивідів, мораль же торкається внутрішньої мотивації. Право вимагає не робити зла, в цьому суть вимоги підкорення закону.

Теоретичний спадок Гегеля (1770-1831) настільки потужний, що в ньому черпали ідеї й ліберали, й соціалісти й консерватори. Особливо слід відзначити його внесок до вивчення громадянського суспільства. Розуміючи свободу як усвідомлену необхідність, Гегель оцінював громадянське суспільство як сферу прояву свободи людини. Проте у громадянському суспільстві не досягається справжня свобода, адже в ньому свобода одного перетворюється на несвободу для іншого. Відтак тріумфом розуму, свободи і права є не громадянське суспільство, а держава.

Щодо української політичної думки цих часів, то вона представлена іменами гетьмана на вигнанні П. Орлика (1672-1742), одного з авторів Хартії вольностей Війська Запорізького, яка містила схему правління козацькими землями, наявність представницьких козацьких органів, що обмежували гетьманську владу тощо, а також Ф. Прокоповича (1681-1736), який був прихильником договірної теорії походження держави, концепції природного права та відстоював обов'язок монарха дотримуватись природних прав людини.

Класичний лібералізм.

Праці новочасних мислителів стали фундаментом для ліберальної течії політичної думки. Головною цінністю лібералізму є особистість. Всі люди, твердять ліберали, народжуються рівними і за фактом народження володіють правами на життя, свободу, приватну власність. Лібералізм не відкидає необхідності держави, але обмежує її функції захистом природних прав індивідів (концепція держави як „нічного вартового”).

Розвиваючи ідеї індивідуальних свобод, Б. Констан (1767-1830) розрізняв політичну свободу та свободу особисту, громадянську. Остання полягає у незалежності індивіда від влади. Отже, в політиці прийнятні лише ті форми правління, які гарантують особисту свободу. Такою формою Констан вважав парламентаризм (слід зауважити, що у XIX ст. парламентаризм протиставлявся не президентському правлінню, як сьогодні, а абсолютистській монархії). Водно він вважав, що монарх необхідний для розв'язання конфліктів між гілками влади.

До ліберальної гілки відносився Ш.А. де Токвіль (1805-1859). Значну увагу він присвятив теорії демократії та проблемам її реалізації на прикладі США. Саме американський досвід ліг в основу його праць. Оцінюючи політичну централізацію як зброю в боротьбі за рівність індивідів та проти феодалної аристократії, він водночас застерігав, що централізація державної влади може стати на заваді свободи, яка є запорукою демократії. Багато думок

Токвіля лунають актуально. Токвіль був прихильником представницького правління, широкого місцевого самоврядування, свободи слова. Водночас нашим сучасникам, які без врахування конкретики твердять про більшу порівняно з іншими формами правління демократичність парламентаризму, доцільно ознайомитися з тезами Токвіля щодо небезпеки „колективної тиранії”.

Соціалізм та комунізм.

Гегельянство було головним, але не єдиним джерелом марксизму. В цій якості виступали також утопічний комунізм, утопічний соціалізм (Сен-Сімон, Фур'є, Оуен), анархізм (Прудон, Бакунін) тощо. Відмінністю марксизму від інших вчень стало те, що К. Маркс (1818-1883 рр.) зробив спробу поставити свої ідеї на ґрунт теорії. Недарма Гарвардський університет США у 1999 р. визнав його найвидатнішим мислителем 2-го тисячоліття. У західній науці його поважають як економіста та історика (зокрема, політичного історика). Його праці "Капітал", "Німецька ідеологія" тощо стали базою багатьох напрямів політичної думки. Будучи основоположником теорії суспільно-економічних формацій, виокремлюючи в структурі суспільства економічний базис та надбудову (до неї він відносив політику, духовну сферу тощо), назвавши соціальними класами великі маси людей в залежності від їх місця в структурі матеріального виробництва, Маркс вважав двигуном політичного розвитку класових суспільств саме класову боротьбу. Зміна цієї тенденції відбуваються в часи капіталізму, логіка розвитку якого призводить до того, що один з основних класів – пролетаріат, перетворюючись з „пролетаріату в собі” на „пролетаріат для себе”, – поступово перетворюється на націю в цілому, захоплює владу та використовує її в інтересах всього суспільства.

Суперечності в марксизмі, зокрема між положеннями про революційний та про закономірний характер суспільного розвитку, а також зміни в суспільному розвитку різних країн сприяли виокремленню з марксизму кількох напрямів політичної думки, зокрема комунізму та соціал-демократизму. Один з основоположників останнього Е.Бернштейн (1850-1932) стверджував, що теза про „науковий соціалізм” є некоректною, адже соціалізм як явище майбутнього не може бути предметом наукового аналізу, а детермінується насамперед в етичній сфері. В ХХ ст. соціал-демократизм як ідеологія політичного руху увібрав до себе не лише марксистські постулати, а й ідеї інших теорій. Те саме сталося і з комунізмом, хоча керівники відповідних партій і декларували себе ортодоксальними марксистами.

Консерватизм.

Реакцією на розвиток лібералізму та соціалізму став консерватизм. Його найвидатнішими представниками були Е. Берк (1729-1797 рр.) та Ж.-М. де Местр (1754-1821). У своїй праці «Роздуми про революції у Франції...» Берк піддає критичному аналізу ідеї Руссо. На думку консерваторів, саме традиція як продукт історичного досвіду забезпечує відтворення суспільства, адже з-поміж суспільних форм історія відбирає усе краще та цінне та перетворює його на основу подальшого розвитку. Консерватори вважають, що соціальна нерівність є природним явищем, відтак боротьба проти нього є шкідливою.

Політична думка ХХ-ХХІ ст.ст.

Специфіку розвитку політичної думки у ХХ ст. зумовили інтенсивний розвиток комунікаційної сфери, становлення масового суспільства, надзвичайне ускладнення соціальної структури і відповідно сфери політичного управління.

Усі ці реалії призвели до подальшої інституціоналізації політичної науки та освіти. В США першу кафедру історії та політичної науки було відкрито у др.пол. ХІХ ст. в Колумбійському коледжі. У 1857 р. було присуджено першу ступінь доктора історії та політичної науки. Важливою віхою стало заснування у 1903 р. Американської асоціації політичних наук. В 1872 р. «Приватну школа політичної освіти» було засновано у Франції. В ній готувалися кадри для державного апарату.

Одним з перших системних дослідників організованого капіталізму в умовах масового суспільства став М. Вебер (1864-1920). Його внесок до політичної науки включає нову концепцію соціальних класів (порівняно з К. Марксом він розширив перелік ознак класів, включивши до нього соціальний статус, престиж тощо), концепцію бюрократичного управління (проаналізував його особливості, умови та принципи реалізації), яке прийшло на

зміну аристократичному, теорію плебісцитарної демократії (були розроблені заходи щодо контролю чиновників у вигляді обрання державних лідерів), аналіз держави як політичного інституту (однією з її ознак він назвав монопольне право на застосування легітимного насилля), концепцію легітимності політичної влади (тобто визнання підвладними правомірності влади) та першу класифікацію типів легітимності (традиційна, харизматична, раціонально-легальна), класифікацію типів політичних діячів („за професією”, „за покликанням”, „за випадком”, „за сумісництвом” тощо), дослідження вирішальних якостей для політиків (пристрасть, почуття відповідальності, окомір) тощо.

З іншого боку, становлення масового суспільства та організованого капіталізму зумовило появу низки політичних метатеорій, тісно пов'язаних з практикою політичних режимів, часто тоталітарних. До цих теорій слід віднести ленінізм (лідер російських більшовиків у своїх працях був автором теорії імперіалізму, державного капіталізму, соціалістичної революції у економічно відсталій країні, концепції політичної партії „нового типу” тощо), сталінізм, націонал-соціалізм тощо.

Серед теоретичних передумов зазначених політичних концепцій не можна не згадати поширення на зламі XIX та XX ст.ст. елітистських теорій, згідно з якими, незважаючи на демократизацію політики, реальне управління суспільством здійснює меншість. Подробиці становлення елітології викладені у лекції, присвяченій проблемам людини і політики.

Падіння тоталітарних режимів, так само як і неспроможність ліворадикальних рухів подолати організований капіталізм зумовили крах тоталітарних концепцій. Звичайно, не можна сказати, що у др.пол. XX ст. спроби розробити політичні метатеорії не здійснювались. Доцільно згадати, наприклад, розробки франкфуртської школи неомарксистів (згідно з якими „могильщиком” капіталізму буде не пролетаріат, який інкорпорувався у суспільство, а маргінальні шари, зокрема студенти), теорії „нових лівих” у Великобританії та США або ж розвиток наприкінці XX ст. транзитології (в рамках якої вчені намагалися розробити універсальну концепцію переходу до демократії – Ф. Фукуяма (нар. 1952 р.) навіть висунув концепцію „кінця історії” як всесвітньої перемоги лібералізму). Проте реальний хід суспільно-політичних процесів розбивав одну за іншою універсалістські концепції.

Те саме можна сказати і про неоліберальні теорії. Взагалі у XX ст. лібералізм пройшов досить значний еволюційний шлях – від класичного до соціального лібералізму, представники якого визнавали зростання ролі держави у регулюванні економічного життя, важливість соціальної політики, і далі до неолібералізму, теоретики якого (Ф. Хайек та ін.) ратують за максимальне обмеження ролі держави, зокрема й у сфері регулювання діяльності монополій. І хоча у 1980-1990-х рр. неоліберальні концепції були реалізовані у значній кількості країн, потужна світова фінансово-економічна криза, яка розгорнулася починаючи з 2007 р., нанесла досить сильний удар по цій політичній концепції.

У др.пол. XX ст. в західній суспільно-політичній думці став набувати поширення постмодернізм, представники якого (Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр) заперечують за сучасною методологією наукового пізнання здатність отримання значущих наукових результатів або загальноприйнятих положень. Постмодерністські концепції є свідченням кризи західної культурної традиції. У політичній науці ця криза виявляється в безуспішних спробах раціонального обґрунтування політики, нездатності традиційних методологій дати переконливе пояснення сучасним викликам людству.

Місце метадоктрин зайняли теорії, які пояснюють окремі аспекти функціонування політики. Це призвело до розриву між теорією та політичною практикою. Якщо в минулі століття ідеології суспільних рухів будувались на основі певної теорії (вчення Фоми Аквінського було взято на озброєння єзуїтами, марксизм став ідеологічним підґрунтям соціал-демократичних та комуністичних партій тощо), то в XX ст. відстань між теорією та ідеологією зростає.

Ще однією особливістю досліджень стало зростання ролі соціологічних, математичних методів, методів моделювання тощо, та й загалом міждисциплінарних досліджень.

Сьогодні специфіка досліджень значно залежить від національних, регіональних та інших особливостей науки. Так, для європейських досліджень у минулому столітті, крім зазначених тем, була властива увага до сутності, місця і ролі політики і влади в суспільстві, типів та

динаміки політичних еліт, особливостей утвердження і функціонування політичних режимів, політичних інститутів (партій, парламентів, опозиції тощо).

На чолі партологічних та електоральних досліджень є М. Дюверже (нар. 1917). Він розробив поняття масових та кадрових партій, концепцію кореляції виборчих та партійних систем.

Р. Арон (1905-1983) розробив класифікацію показників, за допомогою яких досліджуються політичні системи – партійного режиму, конституції, способу функціонування режиму, груп тиску, політичного класу.

К. Шмітт (1888-1987), оцінюючи державу як тотальний інститут, який „приймає рішення і може придушити усі антагоністичні угруповання”, критикував парламенти як арену боротьби за електорат, а не професійного управління суспільством, та розробляв концепцію “кваліфікованої демократії”, в якій визначальну роль грають фахівці: професійні політики, політичні чиновники, військові.

Х. Арендт (1906-1975) досліджувала тоталітарні організації, які, на її думку, є масовими організаціями атомізованих індивідів, та режими, які можливі внаслідок декласування суспільства і крайньої індивідуалізації.

К. Ясперс (1883-1969) зробив внесок в аналіз проблеми політичної свободи у тісному зв'язку з громадянським суспільством і плюралістичною демократією. На його думку, політична свобода вимагає як свободи одиначної людини, так і свободи усіх. Політична свобода є демократією, але в історичних формах виключає панування мас, яке завжди виступає в союзі з тиранією. Ясперс віддає перевагу аристократії, яка поповнюється з усіх верств. Перетворенню її на диктатора перешкоджають вільні вибори. Стан політичної свободи може бути збережений, лише якщо в населенні постійно живе свідомість свободи.

А. Лейпхарт розробив концепцію консоціальної демократії, яка властива сьогodнішньому розвитку політичного плюралізму. В межах цієї концепції розробляються положення щодо коаліційної політики, коаліційного уряду тощо.

Політологами США у ХХ ст. ключова увага була приділена проблемам особи та соціальних груп в політиці. Саме США стали батьківщиною біхевіоралістських методів досліджень, а згодом і постбіхевіоральної революції.

Чиказька школа Ч. Мерріама (1874-1953), Г. Ласуела (1902-1979) та ін. у 1920-30-х рр. використовувала емпіричні методи досліджень, розвивала теорію і технології виборчих кампаній, заклала основи теорії комунікацій і теорії політичного лідерства. Значного поширення у світовій політології набула теорія груп інтересів, автором якої був А. Бентлі (1870-1957).

До політологічної класики увійшли дослідження такого явища, як політична культура. Остання розглядається як одна з базових детермінант влади. Цей підхід дає змогу подолати формально-юридичне розуміння політики. Г. Алмонд та С. Верба виокремили наступні типи політичних культур: патріархальна, підданська, культура участі. Водночас вони виокремлювали громадянську культуру населення, яка є наслідком поєднання цих типів.

Г. Алмонд та Д. Істон (нар. 1917) були засновниками системних політичних досліджень. Істон визначає політичну систему як взаємодію в суспільстві, за допомогою якої відбувається розподіл цінностей. На вхід політичної системи поступають імпульси у вигляді суспільних вимог і підтримки; на виході маємо політичні рішення, за допомогою яких відбувається владний розподіл цінностей.

Демократизація політичних процесів в різних регіонах світу, а з іншого боку – проблемні аспекти реалізації демократії, серед яких – домінування виконавчої над іншими гілками влади, становлення національних моделей демократії, які не вписувались в західні концепції, змусили американських дослідників та політологів інших країн звернути увагу на сутність самого демократичного ідеалу, проблему переходу до демократії.

Р. Даль (нар. 1915) розробив теорію поліархії, яка передбачає: високий рівень участі громадян; відкрите суперництво політичних груп і лідерів в боротьбі за виборців; їх участь в інститутах прийняття рішень; терпимість до опозиції і можливості впливу на уряд. Разом з тим дослідник відзначав неможливість реалізації ідеалу народного правління внаслідок складності соціального управління та низької управлінської компетентності громадян. Продовжуючи дослідження, Даль виявив зростаючу нерівність в політичному потенціалі

суспільних сил та переходить від концепції поліархії до розробки теорії економічної демократії як необхідного чинника досягнення політичної рівності.

Зростаючі етнокультурні відмінності у світі, інтенсифікація політичних конфліктів зумовили появу нових парадигм досліджень. Символічною стала теорія С. Хантингтона (1927-2008). Визначальним чинником світового розвитку він називає міжцивілізаційні відмінності. До кола „великих цивілізацій” Хантингтон відніс західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську і, „можливо”, африканську. Важливо відзначити, що джерелом конфліктів в ХХІ ст. автор називає не відмінності між цивілізаціями, а універсалістські претензії Заходу.

В останню третину ХХ ст. у світовій політології відбувається відродження концепції громадянського суспільства. А. Арато, Д. Кін та ін. вбачають в ньому протизагромадницької монополізації економічної власності. Нові інтерпретації громадянського суспільства виходять з реалій інформаційного суспільства, базуються не на ліберальних, а на так званих комунітаристських концепціях.

Європейським та американським регіонами розвиток політичної думки не обмежувався. У ХХ ст. складний шлях пройшла китайська політична думка. Починаючи з першого китайського президента Сунь Ят-Сена (1866-1925), згідно з яким правління має базуватися на 3 народних принципах – націоналізмі (опір чужеземцям), народовладді (конституційний демократичний режим) та народному добробуті (соціально-економічні реформи), а влада має поділятися на законодавчу, виконавчу, судову, екзеклютивну та контрольну, продовжуючи тоталітарним вченням Мао Цзе-дуна (1893-1976) і до концепції „соціалізму з китайською специфікою” Ден Сяопіна (1904-1997), яка ближче до неоліберальних, а не соціалістичних теорій.

Високі зразки політичної думки дала Індія. Достатньо згадати концепцію ненасильницького опору М. Ганді (1869-1948), яка стала наслідком процесів становлення інформаційного суспільства і реалізація якої врешті-решт призвела Індію до незалежності.

Ренесанс пережив і Близький Схід. Фактичним засновником панарабізму був, як це не дивно, англійський полковник Лоуренс, продовжувачами його справи – єгипетський президент Г.А. Насер (1918-1970), лівійський лідер М. Каддафі (нар. 1942 р.) та ін. Щоправда, в сучасних умовах на зміну панарабській ідеології приходили різні моделі місцевих націоналізмів, як-от у Лівії, де за ініціативи Каддафі виникла модель „джамахірії” тощо. Політизація торкнулася й мусульманства. На його базі виникли різні версії політичного ісламу, включно радикальні.

Питання 5. Українська національна політична думка в новітні часи.

Специфіка політичної думки в Україні на зламі ХІХ-ХХ ст.ст. була зумовлена, зокрема, входженням українських земель до Російської та Австро-Угорської імперій. На цих землях були поширені основні ідеї, які циркулювали в цих імперіях. Водночас існував простір й для національної політичної думки, що пояснювалось не лише традиціями національно-визвольного руху (напр., Кирило-Мефодіївського товариства, основними ідеями якого були українська етнокультурна ідентичність, республіканізм, панслов'янizm, суспільний лад на засадах правової і соціальної рівності, а також громад патріотичної інтелігенції, які здійснювали краєзнавчі дослідження). До революції 1917-21 рр. в українській думці домінував соціалізм. Це було зумовлене етносоціальними особливостями України. Українським за походженням були лише селянство і частково робітництво. Водночас пануючі соціальні групи були неукраїнськими (поміщики – росіяни, поляки; промисловці Донбасу – бельгійці, французи, англійці; промисловці Правобережжя – місцеві поміщики та євреї). Це дало М.П. Драгоманову (1841-1895) привід заявити: "Той з українців, хто не є соціалістом, або дурень, або не довчився".

Ключовими теоретиками соціалізму в Україні були М. Грушевський (1866-1934), С. Подолинський (1850-1891), В. Винниченко (1880-1951). Їх ідеями були: народ – рушійна сила історії; українці є окремою культурною одиницею; колективні форми власності традиційні для українців; політичний ідеал – республіка; Україна має бути федерацією вільних громад; українська автономія у складі демократичної російської федерації. В Західній Україні представником цього напрямку був І. Франко (1856-1916). Водночас, хоча в

соціалізмі початку ХХ ст. домінував марксизм, „Каменярь” на певному етапі стає йому в опозицію, критикуючи марксистів за намір одержавити суспільне життя, зокрема економічну сферу.

Набагато менш потужним порівняно з соціалізмом в Україні був ліберальний напрям. До того ж відповідні мислителі часто поєднували ліберальні погляди з соціалістичними. Це стосувалося й М. Драгоманова (1841-1895). Ще одним представником лібералізму був Б. Кістяківський. Основними ідеями українських лібералів були конституціоналізм і правова держава, приватна власність, автономія в складі демократичної Росії, громадське самоврядування. Кістяківський ставив правову державу в залежність від правової культури суспільства, а останню – від загального культурного рівня народу. Він попереджав: якщо соціалістична держава відкине принципи правової держави, народовладдя перетвориться на деспотію народу або від імені народу.

В Західній Україні в передреволюційний період поступово поширюється національно-державницький напрям, до якого слід віднести "пізнього" І. Франка, Ю. Бачинського та ін.

В післяреволюційний період національна політична думка диверсифікується. Частково це пояснювалось провалом українських соціалістів в 1917-21 рр., їх неспроможністю втримати владу. Зароджується консервативна течія. Предтечами українського консерватизму були: автор відомої «Історії Русів» (XVIII ст.), який вважається родоначальником концепції українського історичного легітимізму, прихильником розриву відносин з Росією; письменник П. Куліш, який негативно оцінював селянські та козацькі заворушення та ін.

Лідером консерватизму в 1920-х рр. став В. Липинський (1882-1931). Його політичними ідеалами були українська державність, монархізм, класократія, територіальний патріотизм, релігійний етос тощо. До основних суспільних класів він відносив промисловий (включно робітників), хліборобський, фінансовий, інтелігенцію. Липинський був проти парламентаризму, хоча й припускав створення 2-палатного парламенту в майбутній Україні, верхня палата якого мала б складатися з представників професійних спілок, класів і верств. На чолі держави мав стояти гетьман.

Іншими представниками цього напрямку були С. Томашівський (1875-1930), який наполягав на окремому державотворенні для Галичини і Наддніпрянщини, а також В. Кучабський (1895-1945), автор концепції "позитивного мілітаризму", згідно з якою в Україні має правити військова еліта.

Однак найпотужнішим напрямом української думки в міжвоєнні часи став націоналізм. Його предтечами були М. Міхновський (1873-1924), Братство Тарасівців (існувало на початку 1890-х рр.). Однак справжнім його теоретиком став Д. Донцов (1883-1973), а його найзначнішою працею – „Націоналізм” (1926 р.).

Донцов вважав, що в сучасному суспільстві ключовим рушієм є воля. Відтак реальною владою володіють не більшість населення (він був противником демократії) і не ті, хто займають провідні економічні позиції, а активна, вольова меншість. Вона веде націю, яку тодішні націоналісти вважали етнічною, а не політичною, спільнотою, на завоювання життєвого простору. Інструментом завоювання є централізована партія (ідеалом партії Донцов називав більшовиків та німецьких фашистів), а очолювати її та державу має диктатор. Близькими до донцовських були ідеї М. Сціборського (1897-1941), які він розвинув у праці «Націократія».

Говорячи про інші течії української думки, неможливо оминати націонал-комунізм 1920-х рр. С. Мазлах, В. Шахрай (1888-1919), М. Хвильовий (1893-1933) висували ідеал незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Нарешті, слід згадати провідних міжвоєнних політологів Західної України (входила до Польщі) та еміграції. Такими були С. Дністрянський (1870-1936), В. Старосольський (1878-1942), І. Лисяк-Рудницький (1919-1984) і, звичайно, О. Бочковський (1885-1939), який став родоначальником такої науки як націологія, виділяючи в структурі останньої історичну націологію, націополітику, націодинаміку, характерологію, етнополітику тощо.

В СРСР окремі аспекти політики та влади розглядалися в історичних, економічних, філософських курсах, в теорії соціалізму. Існував жорсткий ідеологічний контроль над дослідженнями. Проте як наука політологія не була інституціоналізована. Лише після смерті Й. Сталіна у 1960 р. була створена Радянська асоціація політичних наук. Але й після цього не

було жодного періодичного видання, призначеного для публічного обговорення результатів досліджень в галузі політики і влади.

Ситуація змінилася в роки перебудови та незалежності. Тоді були створені галузеві дослідницькі інститути (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень – на базі колишнього Інституту історії партії; Національний інститут стратегічних досліджень тощо), кафедри політичних наук у вищих навчальних закладах. Виникло багато недержавних структур, які займаються переважно прикладними дослідженнями. Видано значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних авторів, в яких представлені досягнення вітчизняної і світової політологічної науки. Політологію було конституйовано як самостійну галузь знань, введені наукові ступені кандидата і доктора політичних наук. У 1993 р. виникла Асоціація політичних наук, згодом – Академія політичних наук.

Контрольні запитання.

1. В чому полягає сутність політики?
2. Як співвідносяться між собою об'єкт і предмет політології?
3. Які основні функції виконує політична наука?
4. Які методи використовуються при дослідженні політичної сфери?
5. Дайте класифікацію категоріального апарату політичної науки.
6. В чому була специфіка дослідження політичної сфери в Стародавньому Сході?
7. В чому полягає сьогодні актуальність античної філософсько-політичної думки?
8. Які традиції в європейській політології заклала релігійна думка Середньовіччя?
9. Назвіть основні здобутки політичної думки доби Ренесансу.
10. Охарактеризуйте основні досягнення та історичне значення філософської думки Нового часу.
11. Які основні течії виділяються в політичній думці Нового часу? Охарактеризуйте їх.
12. В чому полягає специфіка політологічних досліджень в ХХ-ХХІ ст.ст.? Проаналізуйте основні напрями досліджень політологічних шкіл різних регіонів.
13. Охарактеризуйте теорію груп інтересів.
14. В чому полягали соціально-економічні, політичні та духовні передумови становлення національної політичної думки України в ХІХ-ХХ ст.ст.?
15. Охарактеризуйте ключові положення основних течій української політичної думки (соціалізм, консерватизм, націоналізм, націонал-комунізм та ін.).

Література.

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины//Полис. – 1997. – №6. – С.174-183.
2. Арістотель. Політика / О.Кислюк (пер. з давньогрецької, авт. передм.). – 2-е вид. – К.: Видавництво Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2003. – 239с.
3. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.). – К.: УВС ім.Ю.Липи, 2008. – 78с.
4. Бойко О.Д., Горбатенко В.П., Денисюк С.Г., Зеленько Г.І. та ін. Прикладна політологія: навч. посіб. / В.П. Горбатенко (ред.). – К.: Академія, 2008. – С. 9-30.
5. Бойцова О. Политическая наука в ХХ веке // Вестник МГУ. Политические науки. – 2001. – №1.
6. Вебер М. Покликання до політики / М. Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 11-46.
7. Гайек Ф.А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. – Київ: ВЦ АТЕК, 2000. – 408 с.
8. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С.7-17, 18-27, 29-57.
9. Консерватизм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 1998. – 598 с.
10. Лібералізм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 2002. – 1126 с.

11. Політологічний енциклопедичний словник. 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 497-501, 505, 508, 519.
12. Політологія: Курс лекцій / За заг. ред. І.С. Дзюбка. – К.: Вища школа, 1993. – С. 5-35.
13. Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – С. 11-35, 87-126.
14. Політологія: навчально-методичний комплекс. Кирилюк Ф.М.// Центр учбової літератури., 2007. –704 с.
15. Політологія. / Кисліцин С.А., Акопов Г.Л. – К.: «Фенікс», 2009. – С. 12-28.
16. Практикум з політології / За заг. ред. Кирилюка Ф.М. – К.: Комп'ютерпрес, 2003. – С.5-221.
17. Рудич Ф.М. Політологія /Підручник для студентів вищих навчальних закладів.- К.: Либідь, 2005. – С. 6-43, 51-63, 68 -80.
18. Рябов С. Політика як суспільне явище // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 23-28.
19. Рябов С. Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 8-14.
20. Современная политическая теория / Автор-составитель Д. Хэлд. / Пер. с англ. / Под общ. ред. В.И. Даниленко. – М.: НОТА BENE, 2001. – 480 с.
21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – К.: АСТ, 2006. – 576 с.
22. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Навчальне видання. – К.: Либідь, 2002. – С. 10-23, 33-70, 93-121.

ЛЕКЦІЯ 2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Основні поняття: влада, реляціонізм, воля до влади, суб'єкт влади, ресурси влади, поділ влади, законодавча влада, виконавча влада, судова влада, суверенітет, легітимність влади, традиційна легітимність, харизма, демократія, палавер, трансформація, клієнтелізм.

План

1. Методологічні засади політичної влади.
2. Генеза політичної влади.
3. Структура політичної влади.
4. Механізми здійснення влади. Принципи її організації та функціонування.
5. Демократія як вид політичної влади.

Питання 1. Методологічні засади політичної влади

Проблема влади і владних відносин вивчається різними науками, зокрема й політологією. Остання акцентує увагу на особливостях функціонування політичної влади, вивчає умови її стабільності, досягнення суспільно значущих завдань.

Ще Арістотель вперше поставив питання про природне походження політичної влади, вважав, що людина від природи – політична істота. В пізній античності постає інша парадигма влади, яка виходить від проблематики самоствердження індивіда. В ній влада осмислюється з метою опанування особою власного життя – впорядкування свого життєсвіту і досягнення бажаної долі.

Для середньовічної думки є характерним виокремлення онтологічно різносутнісних влад як підпорядковуючих начал всього, що відбувається у світі. Проекцією боротьби і комплементарності двох вселенських влад стає й людське суспільство (Місто Земне і Місто Боже), й людська душа (гріх і благодать).

Водночас, починаючи з гуманістів Ренесансу, обґрунтовується універсальний статус людини у натуралізованому світі. Модерний універсалізм стає всеохоплюючим і беззастережним пануванням людини над природою, основою і запорукою якого є людський розум. Розум стає синонімом влади; але одночасно влада набуває сенсу можливості діяти у відповідності до природи речей, тобто панувати над природним світом.

Основою соціальної теорії Нового часу стала модерна природно-правова парадигма. Відповідно влада – це реалізація незаперечних вимог людської природи, з одного боку, і вкорінене в тій самій природі свавілля, самочинність людей – з іншого. Силою, яка розв’язує цю колізію і створює можливість несуперечливого втілення вимог людської природи в соціальному тілі, стає розум. Відтак ідея влади набуває вигляду всезагальної влади розуму, яка отримує свій соціальний еквівалент у принципі верховенства права.

Марксизм наголошує на роль матеріального і політичного інтересу в боротьбі за політичну владу.

Важливий вклад в розробку теорії влади вніс М. Вебер. Відправним пунктом він визнав волюнтаристичну парадигму влади, а також вирішальну роль легітимації.

Ближчі до сьогодні теорії демократії та самоорганізації суспільства (С. Ліпсет, Й. Шумпетер) досліджують тенденцію деперсоналізації життя у сучасному соціумі, вказують на потенціал маніпулятивних стратегій владарювання в умовах „ери мас”.

В сучасній політології існує низка підходів до проблеми влади, робиться акцент на різних аспектах. В рамках структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Е. Шілз) влада розглядається як засіб самоорганізації суспільства, зумовлений розподілом соціальних ролей на управлінців і виконавців.

Реляціоністські теорії розглядають владу як відносини між двома агентами, за яких один справляє вплив на іншого. Основними характеристиками влади є її суб’єкт, об’єкт, засоби, ресурси і процес, який приводить в рух усі її елементи і характеризується як механізм та спосіб взаємодії між партнерами. Влада неможлива без підлеглості об’єкта. Водночас об’єкт владної волі має вибір підкоритися або не підкоритися. Тому межі влади, відношення об’єкта до суб’єкта простягаються від жорсткого опору до добровільного підкорення. Таким чином, об’єкт має властивості суб’єкта, а сама влада виступає як суб’єктно-об’єктні, об’єктно-суб’єктні відносини.

Системний підхід (К. Дойч) розуміє владу як здатність мобілізувати суспільні ресурси для досягнення суспільнозначущої мети.

Біхевіоралізм (Г. Лассуел) зводить поняття влади до суб’єктивної мотивації, взаємодії індивідів, які ведуть боротьбу за владу. Владу розглядають як засіб володіння матеріальними цінностями.

Велику популярність має психологічний підхід. Його прихильники розглядають владу з погляду суб’єктивного сприйняття її індивідом. Воно базується на особливих якостях носія влади (вождя, лідера, керівника) чи виходить із особливостей психологічної природи самої людини. Природа одних людей розкривається через сліпу покору, а інших, навпаки, через почуття непокори.

Як зазначав польський політолог Е. Вятр, при розгляді психологічного аспекту влади виникає багато запитань, а саме, які психологічні передумови того, що одні люди бажають влади, інші її стараються уникнути? Які суспільні і індивідуальні передумови формують це відношення? Які механізми і психологічні джерела політичних конфліктів, як вони співвідносяться із суспільними умовами, що породжують конфлікти?

Важливу роль в сучасній політології відіграє соціологічний метод. Вихідним пунктом соціологічного аналізу політичної влади є питання про соціальні групи, інтереси яких влада обслуговує. Прихильники соціологічного методу звернули увагу на те, що в формуванні політики сучасного суспільства значну роль відіграють групи і їх представники, які можуть формально стояти осторонь політики, але, маючи владу економічну, впливають на суспільно-політичні процеси. Недоліком такого підходу є те, що існує вірогідність перебільшення ролі соціальних груп в угоду політичним силам.

Представники філософського напрямку розглядають владу як здатність і можливість суб’єкта (індивіда, партії, класу, держави) здійснювати свою волю, впливати на діяльність людей, використовуючи авторитет, право, примус і інші засоби. При цьому розкриваються основні методи здійснення влади: організація, переконання, виховання, контроль і примус.

“Воля до влади” – основне питання філософії Ніцше, за допомогою якого він прагнув пояснити різні прояви життя, зокрема й пізнання. Останнє він тлумачив як засіб реалізації „волі до влади”. Один із засновників постмодернізму М. Фуко описав сучасну владу як приховану, розпорошену, суперечливу, котра реалізується невіддільно від знання,

організовує соціальний простір за принципом „повного нагляду”. Навіть індивідуальна свідомість не залишається незалежною, вона формується владою. На думку М. Фуко, не існує відносин влади без встановлення відповідного поля знання, не існує знання, яке не передбачало б і не конституювало б відносин влади.

У сучасній вітчизняній думці феномен влади стає предметом політико-правового аналізу. В ньому переважає розгляд інституційних форм державної влади в Україні. Широке коло робіт присвячено особливостям побудови і функціонування виконавчої влади, системі державного управління, ефективності урядування, інституту президентства. Окремий напрям досліджень складають праці, в яких висвітлюється проблема розподілу влади між її гілками, аналізуються функції та механізми дії судової влади, принцип верховенства права і правового забезпечення діяльності політичної системи.

Наявність різних підходів до поняття влади пояснюється складністю явища володарювання, його присутністю в кожному елементі людських відносин. Для політології важливим є встановлення змістовних меж політичної влади. Атрибутами такої влади є держава, професіоналізм, часова і просторова локалізація владних відносин, їх формалізація і ієрархічний характер.

Підсумовуючи, слід виокремити такі складові підходу до влади. Влада – це категорія соціальна, це відносини між людьми, в основі яких є воля; джерелом соціальної влади є матеріальне життя суспільства; політична влада є різновидом суспільної влади; сутністю політичної влади є пануюча воля класу чи соціальної групи; ядром політичної влади є влада державна, певним чином організована і закріплена в правових і соціальних нормах.

Принаймні два значення терміну „влада” треба брати до уваги: по-перше, влада як необхідний елемент будь-якої соціальної системи; по-друге, влада як основна функція держави.

Питання 2. Генеза політичної влади.

На перших етапах суспільного розвитку не існувало різниці між владою політичною і іншими джерелами соціального примусу. Соціальні норми були обов’язковими для всіх членів племені, вони інтегрували основні соціальні цінності – релігію, мораль, право. Суб’єктом влади виступав колектив.

Поступово в первісній громаді виникає соціальна нерівність. Носіями влади стають групи вождів чи один з них, але влада не є спадковою. Поступово відбувається процес заміни колективного споживання видобутих продуктів на регульований суб’єктами влади розподіл матеріальних благ. Вождь виконують функції адміністратора і організатора, розпорядника, який повинен вирішувати соціальні і господарські проблеми.

В міру того, як розвивається соціум, поступово виникає потреба у формуванні надобщинних структур, що можна назвати протодержавою. Лідер поступово перетворюється із слуги соціуму на легітимного володаря.

Відбувається сакралізація влади – її оголошують владою від бога. Особистість при цьому відділяється від посади, важливими стають не індивідуальні якості. Вождь перетворюється на символ. З’являється адміністрація – центральний апарат влади і регіональні управління, частіше всього з родини вождя. Їх головне завдання – виконання економічних, соціальних і військових функцій, керівництво перерозподілом землі і худоби, збирання податків, виконання ритуальних функцій.

Процес перетворення володаря із слуги суспільства на законного суб’єкта влади завершується в період ранньої держави. Особливістю цього періоду була наявність великої кількості підданих – від сотень тисяч до мільйонів, а також їх етнічне розмаїття. Різко посилюється роль адміністрації, ускладнюється її структура.

Вперше створюється бюрократія, яка представляла ієрархічну систему управління, для якої характерними рисами були: існування посадових інструкцій, які визначали межі на кожному рівні держапарату, прийняття рішень згідно законів і інструкцій.

Однією з рис ранньої держави виступає урбанізація – влада втілюється в таких символах як палаци і храми, стратегічні дороги та інші зразки монументального будівництва, властивого для міста.

Адміністративна функція залишається однією з найбільш значущих, але примус і насилля, які спирались на авторитет вождя, поступово набувають сакрально-ритуальних форм і кодифікуються в писаних законах. Інакше кажучи, влада індивідуалізується, суспільство в цілому вже не може бути суб'єктом влади.

Логічним завершенням еволюції політичної влади виступає сучасна держава, де суспільство знову наділяється владою завдяки принципу розподілу влади і наявності інших демократичних інститутів, але сама політична влада персоніфікована і інституціоналізована через існуючі політичні організації.

Питання 3. Структура політичної влади.

Основними структурними елементами влади є її суб'єкт, об'єкт і ресурси.

Будь-яка влада відображає певну взаємодію, має як мінімум дві сторони. Одну в політології прийнято позначати поняттям «суб'єкт». Це може бути індивід, організація, держава і навіть світова спільнота (наприклад, ООН).

Суб'єкт повинен мати такі властивості як бажання панувати, воля до влади, компетентність. Не всі люди прагнуть влади, а деякі навіть уникають її пов'язаної з цим відповідальності. Однак багато й таких, для яких прагнення до влади пов'язане з можливістю одержання різних благ: високого прибутку, престижу зв'язків, привілеїв тощо. Проте, крім бажання і волі, суб'єкт влади має бути компетентним, знати справу, за яку береться, становище і настрій підлеглих, краще інших бачити і знаходити вихід з складної ситуації.

Суб'єкт визначає свою владу у наказах, розпорядженнях, командах, де окреслюється поведінка об'єкта влади, передбачаються санкції, які тягне невиконання розпоряджень.

Поняття «влада» не повинне впливати на відносини наділених свідомістю суб'єктів (індивіда, групи) і предметного світу, світу речей, тобто об'єктів, не здатних втілити волю суб'єкта в дії. Якщо трапляються тлумачення влади як «сили речей», «влади грошей», «влади над природою» тощо, то це не більше ніж метафора.

Стабільність соціальної групи та суспільства в цілому залежить від взаємовідносин суб'єкта та об'єкта влади, від підтримки суб'єкта об'єктом. Відношення об'єкта до суб'єкта панування можуть виявлятися як у вигляді опору, так і підкорення йому.

Поняття **«ресурси влади»** вживається у широкому та вузькому розумінні. У широкому – це все, що суб'єкт влади може використовувати для впливу на об'єкт: особисті властивості суб'єкта (компетентність, організованість тощо); певні ознаки об'єкта (звичка підкорятися тощо); конкретна ситуація, в якій здійснюється влада (економічне становище, міжнародний стан тощо), а також інші засоби діяння.

У вузькому розумінні ресурси – це ті засоби, за допомогою яких суб'єкт влади може домагатися реалізації своїх розпоряджень. Їх можна поділити на: економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові.

До економічних належать матеріальні цінності, необхідні для виробництва та споживання: гроші, земля, продукти харчування тощо.

Соціальні ресурси частково збігаються з економічними, оскільки підвищення соціального статусу індивіда пов'язане з прибутком і багатством. Але соціальний ресурс містить у собі також такі показники як посада, престиж, освіта, медичне обслуговування, помешкання.

У сучасну епоху дуже важливими є культурно-інформаційні ресурси – знання та інформація, а також засоби їх одержання.

Силові ресурси, насилля – це атрибути будь-якої влади, різниця полягає лише у «дозах» їх використання. Особливостями насилля як ресурсу влади є:

- низький творчий потенціал, його зв'язок, головним чином, з руйнуванням, ліквідацією;
- почуття страху. За допомогою погроз, команд, наказів та заборон можна досягти зовнішньої слухняності і виконання конкретних вимог, але норми та цінності, які передаються людям таким чином, не стають частиною їх внутрішніх особистих переконань та легко зникають зі свідомості, як тільки зникає страх;
- значна витратність, особливо коли насилля пов'язане із застосуванням війська;
- нанесення серйозної моральної шкоди, викликаючи у відповідь непокору, лютю, помсту тощо.

Внаслідок цього насилля, хоча є важливим ресурсом влади, застосовується як крайній захід, коли інші не приносять результату. Водночас воно обмежується певними політичними, правовими, моральними рамками. Застосування насилля має бути вибірковим, пропорційним, без вандалізму, тотальної війни проти політичних противників. Крім того, суб'єкт насильства має дотримуватися збереження фундаментальних прав і свобод людини, тобто діяти відповідно до правового закону.

Орієнтиром для політичних суб'єктів повинні бути норми міжнародного права, зокрема Гаазькі та Женевські конвенції, додаткові протоколи до них, які регулюють внутрішні суперечки. Вони захищають права мирного населення, полонених, поранених, обмежують об'єкти нападу. Війна має ознаки агресії – у міжнародних документах обов'язковою ознакою агресії визнається застосування військової сили. А рішенням XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН (1974 р.) поняття „агресія” поширюється не лише на міждержавні, а й на внутрішньодержавні відносини.

Зазвичай різні ресурси влади використовуються її суб'єктами комплексно. Але специфічним ресурсом влади є сама людина – демографічні ресурси. Людина – творець матеріальних благ (економічні ресурси), одержувач і поширювач знань та інформації (культурно-інформаційні ресурси).

Класифікація влади.

Відповідно до ресурсів, на яких базується влада, вона може бути розділена на економічну, соціальну, духовно-інформаційну і політичну у власному значенні цього слова.

Економічна влада – це контроль на економічними ресурсами, власність на різного роду матеріальні цінності. У відносно спокійні періоди суспільного розвитку економічна влада домінує над іншими видами влади, оскільки „економічний контроль – це не просто контроль однієї з областей життя людей, ніяк не пов'язаний з іншими, - це контроль над засобами досягнення всіх наших цілей” (Ф.А. Хайєк).

З економічною владою тісно пов'язана влада соціальна. Якщо економічна влада передбачає розподіл матеріальних благ, то соціальна – розподіл місця в соціальній структурі, статусах, посадах, пільгах, привілеях. Сучасні держави можуть впливати на соціальний статус широких верств населення, викликаючи їхню приязнь та підтримку.

Духовно-інформаційна влада – це влада, здійснювана за допомогою знань та інформації. У сучасних умовах без оперття на знання влада не може бути ефективною. Знання використовують для підготовки політичних рішень та безпосереднього впливу на свідомість людей. Такий вплив здійснюється через інститути соціалізації (ЗМІ, навчальні заклади, просвітницькі товариства, асоціації тощо). Інформаційна влада здатна служити не лише розповсюдженню об'єктивних відомостей, а й маніпулюванню свідомістю й поведінкою людей всупереч їх інтересам, а нерідко й волі.

Власне політична влада – це реальна спроможність групи, індивіда впроваджувати свою лінію в політиці і правових відносинах. Вона характеризується низкою **ознак**:

- 1) легальністю у використанні примусу у межах держави;
- 2) верховенством порівняно з іншими видами влади. Політична влада може обмежити вплив великих корпорацій, ЗМІ та інших закладів;
- 3) публічністю, тобто загальністю та безособовістю. Це означає, що політична влада на відміну від приватної влади, від імені всього суспільства звертається до всіх громадян;
- 4) моноцентричністю, наявністю єдиного центру прийняття рішень. На відміну від політичної влади економічна, соціальна та духовно-інформаційна влади поліцентричні;
- 5) різноманітністю ресурсів. Політична влада використовує не лише примус, а й економічні, соціальні, духовно-інформаційні ресурси.

В залежності від суб'єктів влада ділиться на державну, партійну, профспілкову, військову, сімейну тощо.

Державна влада – ядро політичної влади, що спирається на спеціальний апарат і поширюється на все населення (територію).

За масштабами поширення влади виділяються: мегарівень – міжнародні організації, наприклад, ООН, НАТО; макрорівень – центральні органи держави; мезорівень – підпорядковані центру організації (обласні, районні тощо) та мікрорівень – влада в первинних організаціях та малих групах.

Взаємодія влад. Різні суспільні влади знаходяться у складній взаємодії. Багато політологів вважають найважливішою серед них економічну владу, владу власників засобів виробництва та інших суспільних багатств. В ринковому суспільстві переважна більшість ЗМІ належать великим власникам. Гроші чинять великий вплив на проведення виборчих кампаній та підсумки виборів, використовуються для підкупу політиків. Концентрація економічної влади створює небезпеку встановлення плутократії – прямого політичного правління невеликої групи населення. У сучасних західних демократіях всевладдя великого капіталу стримується конкуренцією між ними, політичним впливом середнього класу, демократичною державою та суспільством. За певних умов домінуючий вплив на суспільство може здійснювати влада інформаційна. Її монополізація певним групуванням може забезпечити йому перемогу на виборах і тривале збереження свого панування в суспільстві, незважаючи на неефективність економічної та іншої політики.

При взаємодії різних видів влади має місце так званий кумулятивний ефект – посилюється накопичення влади. Він проявляється у тому, що великий капітал підвищує шанси на входження до політичної еліти та доступ до ЗМІ й освіти; висока політична посада сприяє накопиченню багатства, доступу до знань та інформаційному впливу; останнє ж, у свою чергу, поліпшує можливості зайняття лідируючих політичних позицій та підвищення доходів.

Злиття політичної, економічної, соціальної та духовно-інформаційної влад при командній ролі політики спостерігається в тоталітарних державах. Демократичний устрій передбачає розподіл як самих цих влад, так і кожної з них: в економіці – наявність чисельних конкуруючих центрів впливу, в політиці – розподіл влади між державою, партіями і групами інтересів, в духовній сфері – доступність освіти, культурно-інформаційний плюралізм тощо.

Питання 4. Механізми здійснення влади. Принципи її організації та функціонування.

Механізм влади має складну ієрархічну структуру. Розглянемо її основні компоненти.

Первинним суб'єктом влади, її джерелом є народ, який, реалізуючи частину владних функцій безпосередньо, іншу частину делегує державі. Так, у Конституції України зазначено: „Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є її багатонаціональний народ. Народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”.

Держава, в свою чергу, розподіляє владні повноваження між носіями влади. Цей розподіл називається **розподілом влади**. Засновники теорії розподілу влади винайшли інституціональні гарантії рівноваги. Дж. Локк вирізняв три типи влади: законодавчу, виконавчу, федеративну або союзну. Ш. Монтеск'є вважав розподіл влади засобом досягнення компромісу між політичними силами, королівською владою, дворянською знаттю, буржуазією. Він виділяє три види влади: законодавчу, виконавчу та судову. Кожен орган влади має свою сферу діяльності і, таким чином, його влада обмежена. У кожного органу є можливості частково завадити іншому реалізувати свою волю (наприклад, право верхньої палати парламенту скасовувати рішення нижньої), але немає права замінити рішення іншого органу своїм рішенням.

Теоретична посилка Монтеск'є відводить важливе місце розмежуванню державної діяльності і політичного життя. Суди не є політичною владою. Їх завдання – покарання злочинців, вирішення конфліктів між громадянами.

Формування класичної теорії розподілу влад було наслідком пошуку форм забезпечення компромісу і поміркованості політичних курсів. Безпосереднім підсумком ліберальної трактовки держави була критика абсолютизму й обґрунтування обмеженої монархії. Дж. Локк виправдовував таким чином конституційну монархію, що сформувалась в Англії з прийняттям Білля про права у 1688 р. Однак теорія розподілу влад випереджала свій час. Поєднання і урівноваження спадкових та представницьких інститутів виявились благотворними для політичного розвитку Англії в наступні століття. Більше того, навіть у ХХ ст. в більшій частині країн Європи король був не лише традицією, а й символом, а іноді і реальною силою, що підтримувала єдність та стабільність суспільства в перехідні періоди.

Гегель вважав ідею самостійності влад хибною, що нібито обґрунтовує ворожість органів влади самій владі, її єдності як цілого. Маркс також не вбачав цінності в теорії розподілу влад. У розподілі влад він вбачав прозаїчний, діловий розподіл праці. В ленінсько-сталінських постулатах про державу не знайшлось місця ідеї розподілу влад. Практика показала, що заперечення даного принципу відображало ество комуністичного режиму, заснованого на монополії на владу, диктатурі вузького кола людей. Цінність теорії розподілу влад полягає в тому, що встановлюються міцні інституційні гарантії проти повновладдя одного з інститутів влади.

Однак розподіл влад не можна абсолютизувати. Йому суперечить логіка політичної боротьби. Партії, приходячи до влади, діляться нею з іншими партіями тією мірою, якою їх перемога була відносною або стала наслідком створення коаліції, виборчих блоків, об'єднань. Іншими словами, теорію розподілу влад не слід спрощувати і тим більше тлумачити буквально. Там, де цей розподіл прийнятий, мова йде про існування механізмів, що гарантують розосередженість владних повноважень в різних інститутах.

В європейських країнах розподіл влад не носить суворо послідовного характеру. В США межа розподілу сфер діяльності влад не в усьому є стійкою. Час від часу проявляється тенденція підміни конгресу президентом, вторгнення Верховного суду в рішення не лише правових, а й політичних питань. Перемога однієї партії на виборах і Президента, і Конгресу означає, що розподіл їх повноважень є нормою, яка не несе особливого політичного навантаження. Однак розподіл влад зберігається як гарантія проти зосередження влади в одних руках, як потенційний засіб компромісу.

Яке ж призначення та місце кожної гілки влади у здійсненні владних повноважень?

В демократичних державах носієм законодавчої влади виступає парламент. Він вносить поправки до конституції, визначає основи внутрішньої і зовнішньої політики держави, затверджує державний бюджет, приймає закони, контролює їх виконання. Верховенство законодавчої влади обмежене принципами права, конституцією, правами людини. Законодавчі органи підконтрольні виборцям через систему народного представництва і вільних демократичних виборів.

Виконавча влада відрізняється динамізмом, підвищеною чутливістю до суспільного життя, здійснюється урядом. Її особливість полягає в тому, що вона не лише виконує закони, а й сама видає нормативні акти або виступає з законодавчою ініціативою. При відсутності відповідних стримувань вона неминуче може виникнути над законодавчою і судовою.

Виконавчо-розпорядча діяльність повинна базуватися на законі і здійснюватися в рамках закону. Вона не має права присвоювати собі повноваження і вимагати від громадян виконання будь-яких зобов'язань, які не передбачені законом. Її стримування досягається через регулярну підзвітність і відповідальність перед народним представництвом, яке має право контролю за діяльністю виконавчої влади.

Судова влада включає установи, які представляють самостійну структуру державної організації. Стан судової влади, ставлення до неї в суспільстві, напрями її розвитку суттєво впливають на всі сфери життя суспільства: економічну, політичну, культурну, на статус людини, забезпечення і захист її прав та свобод. Кожна людина повинна мати тверде переконання в тому, що його звернення до судової влади буде завершене справедливим рішенням, тому що захист прав людини, вирішення конфліктів, суперечок цивілізованими засобами – норма правової держави. Суд покликаний бути захисником права, зупиняти його порушення.

Судова влада впливає на законодавчу та виконавчу. Законодавча влада контролюється через систему судів. Так, за допомогою Конституційного Суду в країні забезпечується конституційність не лише підзаконних актів, а й самих законів. На відміну від інших гілок влади, судова має незмінну функцію – забезпечує дотримання юридично встановленого порядку. З цього випливає, що вона не є елементом, котрий визначає політичний режим, оскільки не бере безпосередню участь у здійсненні законодавчого акту. Тому в основі класифікації політичних режимів лежить структура відносин між виконавчою і законодавчою владами.

Таким чином, хоча органи влади діють самотійно, мова йде не про абсолютне відокремлення, а лише про відносну самотійність і водночас тісну взаємодію між ними. При цьому діє система стримувань і противаг, система взаємоконтролю.

Принципи організації і функціонування влади

Функціонування політичної влади здійснюється на базі загальновизнаних принципів суверенітету та легітимності.

Принцип суверенітету означає верховенство та незалежність державної влади. Верховенство являє виключне право держави встановлювати в суспільстві правопорядок, визначати статус державних органів, наділяючи громадян правами та обов'язками (або визнаючи ці права), використовувати насильство. Державні органи влади мають верховенство порівняно з іншими інститутами: партіями тощо.

Суверенітет та незалежність державної влади не ведуть до її безконтрольності. Розвиток громадянського суспільства обмежує суверенітет влади рамками закону.

Принцип легітимності пов'язаний з обґрунтуванням правомірності рішень, які приймає влада, та добровільності їх виконання населенням. Президент США Р. Рейган проблему легітимності образно визначив формулою: „Танго танцюємо удвох”. Тобто демократична влада погоджується враховувати інтереси громадян і діяти в рамках закону, а населення – добровільно підкорюватися її рішенням.

Термін „легітимність” (legitime) має декілька значень. Він виник на початку XIX ст. у Франції і спочатку практично ототожнювався з терміном „legalite” (законність). Його використовували для визначення законно встановленої влади на відміну від насильницької узурпованої. Однак, термін „легітимність” не має чіткого юридичного змісту. На відміну від легальності, яка є юридичним обґрунтуванням влади, її норм і законів, легітимність відображає ступінь відповідності влади ціннісним уявленням громадян.

Легітимність – це символ віри, уявлення, що присутнє в свідомості громадян. Воно означає переконання людей в тому, що влада має право приймати рішення, обов'язкові до виконання. Таке пояснення принципу легітимності дав М. Вебер, який включив в нього два положення: по-перше – визнання влади правителів; по-друге – обов'язки керованих підкорятися їй.

Легітимність є найважливішою ознакою влади, визнання її громадянами. Це стає можливим, якщо влада спирається на цінності, традиції, уподобання та прагнення більшості суспільства. Тому навіть авторитарні режими намагаються забезпечити собі ознаки легітимності (виборність, народне представництво тощо). Авторитарні лідери розуміють, що влада не може довгий час спиратися на насилля з огляду на обмеженість ресурсу примусу.

Отже, введення принципу легітимності влади виявилось відображенням зростаючої цивілізованості суспільства. Цей принцип дозволяє відрізнити законно встановлену владу (на основі виборів або престолонаслідування) від узурпаторської, насильницької. Міжнародний аспект принципу легітимності полягає у визнанні світовим співтовариством неправомірності порушення режимом конкретної держави норм міжнародного права.

Типи легітимності. Аналізуючи термін „легітимність”, М. Вебер мав на увазі не юридичні, а соціологічні (поведінкові) характеристики панування (влади). Він виокремив три основні типи легітимного панування.

Традиційне панування. Обумовлений традиціями, звичаями, базується на вірі у священність існуючих порядків та влад. Освячені звичаєм норми виступають як основа відносин панування та підпорядкування. Традиційні норми розглядаються як непорушні. Непокора їм веде до застосування санкцій. В традиційному суспільстві М. Вебер виділяв різні види правління: геронтократичне (влада старійшин), патріархальне (влада ватажка племені), патримоніальне (влада монарха) і султанізм як різновид останнього.

Харизматичне панування. Харизма (грец. charisma – божий дар) – екстраординарна здатність, властивість індивіда, що виділяє його з-поміж інших і, що найважливіше, не стільки набуто ним, скільки дароване природою, Богом, вдачею. Харизматичний авторитет не обмежується нормами або правилами. Це пояснюється особливим характером віри в особливі якості харизматичної влади. Вирішальне значення має не стільки володіння харизмою, скільки визнання її послідовниками. Умовний характер харизматичних відносин,

як правило, не усвідомлюється учасниками: лідер вірить в своє призначення, а послідовники – у лідера.

Харизматичне панування виникає головним чином в умовах соціально-політичної кризи. Остання сприяє появі вождів, що відображають духовні потреби мас, котрі приписують вождям незвичайні властивості. Вождь-харизматик завжди прагне підірвати основи існуючого порядку та вирізняється радикалізмом. Вебер розглядав харизму як „велику революційну силу”, що здатна внести зміни до позбавленої динамізму структури. Лідер повинен турбуватися про збереження харизми та доводити її наявність. Для підтримки харизми необхідні регулярні „великі” діяння, що приносять успіх. Як тільки вони вичерпуються, зникає віра в незвичайні якості лідера. За стабілізації соціальної системи відбувається „рутинізація харизми”.

Раціонально-легальне панування. Ґрунтується на визнанні юридичних норм, спрямованих на регулювання відносин управління та підпорядкування. За такої влади підкорюються не особистості, а законам. Їм підкорюються не лише керовані, а й ті, що керують.

Раціонально-легальне панування втілюється в правовій державі. Основними його рисами є: встановлення норм права і підкорення їм кожної людини; застосування норм права в управлінні; панування в суспільстві права, а не чиновників. Втілювати право в життя повинні спеціально навчені, компетентні чиновники – бюрократія. Бюрократія, за Вебером, є найбільш чистим типом раціонально-легального панування. Він сформулював основні вимоги до чиновників: 1) особисто вільні і керуються лише службовим обов’язком; 2) мають стійку службову ієрархію; 3) мають твердо визначену компетенцію; 4) працюють за контрактом (на основі вільного вибору); 5) працюють у відповідності до спеціальної кваліфікації; 6) винагороджуються постійними грошовими окладами; 7) розглядають свою службу як єдину або головну професію; 8) прогнозують свою кар’єру; 9) працюють у повному „відриві” від засобів управління і без привласнення службових місць; 10) підпадають під сувору, єдину службову дисципліну та контроль.

Водночас завжди існує небезпека перетворення бюрократії з служниці суспільства на замкнену касту, що стоїть над ним. Засоби обмеження бюрократії: регулярна ротація (пропорційна заміна через визначений строк) кваліфікованих кадрів управлінського апарату і контроль за ними з боку політичних інститутів.

Наведені типи легітимності в реальній політичній практиці переплітаються та взаємодоповнюють, посилюють один одного. Домінування того чи іншого типу легітимності пов’язане з типом існуючого режиму.

В сучасній політології, крім соціологічного підходу М. Вебера, широко використовується системний аналіз влади, запропонований американською школою політології. Це дозволило створити більш функціональну, пристосовану до практичних потреб концепцію легітимності, що дає змогу виміряти легітимність емпіричним шляхом. Д. Істон та його послідовники стверджують, що умовою легітимності політичної влади є певні соціально-психологічні відносини, в основі яких лежить мінімальний ціннісний консенсус, що забезпечує прийняття і підкорення владі, згоди з її вимогами і підтримку її дій. Ціннісно-нормативний підхід дозволив Д. Істону провести розмежування в типах підтримки як за об’єктом і змістом, так і за часом її дії, виділивши дифузну і специфічну легітимність.

Дифузна легітимність являє собою загальну (фундаментальну), довготривалу, переважно афективну (емоційну) підтримку ідей і принципів політичної влади, незалежно від результатів її діяльності. Специфічна легітимність ситуативна, короткотривала, орієнтована на результат і базується на свідомій підтримці влади і того, як вона діє. Крім „чистих” легітимностей, виділяються змішані типи підтримки: дифузно-специфічна та специфічно-дифузна, за допомогою яких можна точніше виміряти легітимність влади, політичного режиму або його окремого інституту.

Питання 5. Демократія як вид політичної влади.

До історії становлення демократичних ідей.

Слово „демократія” походить від грецьких „демос” (народ) і „кратос” (влада). Ідея античної демократії вперше була сформульована Геродотом. Її ознаками він назвав такі: держава побудована на рівності; посади займали згідно з жеребкуванням; сановники

зобов'язані давати звіт; найважливіші справи обговорюються на народних зборах; законодавчо відмінений майновий ценз; впроваджена система оплати посадовців.

Платон негативно ставився до демократії. На його думку, це влада простолюду, який, не рахуючись з законами, приймає стихійні рішення, займається свавіллям. За демократією завжди слідує тиранія. Перехід до останньої найлегше здійснює популярний ватажок, який знає, як скористатися класовими протиріччями. Арістотель запропонував більш досконалу теорію організації влади, яку назвав політія. Він стверджував, що демократія – це такий устрій, за якого ті, хто не мають майна, але є вільно народженими, складають більшість і тримають владу в своїх руках. Ідея політії була своєрідним компромісом, коли бідні не зовсім виключені із політичного процесу, а багаті частково обмежені правом.

Великим кроком вперед стала система, створена в Римі. Внаслідок конфлікту між плебсом і патриціями з'явився народний трибунат. З його появою вперше в політичній практиці конфлікт інтересів соціальних груп був інституційно оформленим. Консульська влада уособлювала владу царя, сенат – аристократію, народний трибунат – владу народу.

Розглянуті форми демократії були породжені західноєвропейською культурою. Останнім часом в літературі стали звертати увагу на форми демократії в інших цивілізаціях. Зокрема, О.Гьофе, Б.Буго та ін. звертають увагу на таке явище як палавер. Політично-правова література розглядає палавер як форму народних зборів, що має тисячолітню традицію в Африці. Це форма демократії, але не в її європейському розумінні, де панує більшість над меншістю. Палавер передбачає досягнення загального консенсусу. Усі мають можливість брати участь в обговоренні, доки не буде досягнуто згоди усіх. Палавер скликається в важливих ситуаціях, наприклад, коли виникла загроза існуванню спільноти внаслідок раптової смерті вождя, розбійницького нападу чи природної катастрофи.

О. Гьофе вважає, що палавер як консенсуальне правління мав місце і у давній Ісландії. Щось подібне до нього було й у германських народних зібраннях – динг або тинг. Свій внесок в розвиток форм демократії зробили й слов'янські народи. Різновидом палаверу у них були народне віче і козацькі ради.

Ідея палаверу стосується функціонування традиційного суспільства. В індустріальному суспільстві з його урбанізованою культурою, формами спілкування, що стають дедалі більш опосередкованими, палавер як форма демократії може мати сенс скоріше за все, в двох виявах: 1) на рівні місцевого самоврядування; 2) як право меншості та як надбудова суспільних процесів на засадах „солідарності інтересів”.

Аналіз демократії в політології ХХ ст.

Початок ХХ ст. характеризувався складністю індустріального суспільства, появою в його організації бюрократичних форм. Це ставило під сумнів можливості досягнення демократії в класичному розумінні. Почали формуватись нові доктрини демократії.

Історично першою стала концепція „плебісцитарної демократії” **М. Вебера**. Він писав, що формалізація відносин в сучасних суспільствах веде до авторитаризму. Для того, щоб вийти за межі панування бюрократії, необхідний розрив, який він пов'язував з приходом до влади харизматичного лідера. Такий лідер може прийти до влади завдяки демократичним виборам. М.Вебер вважав, що демократія – це коли народ обирає собі лідера, якому він довіряє. Після обрання ані народ, ані партія не повинні втручатись в діяльність лідера.

Австрійський соціолог **Й. Шумпетер** першим звернув увагу на загрозу, яка йде від маніпуляції професіоналами-політиками думкою широких мас. Він дійшов висновку, що демократія не є правлінням народу. Народ лише обирає інститут, який формує виконавчий орган чи уряд. Демократія, на думку Шумпетера, це система інституціональних заходів, за яких індивіди досягають влади шляхом конкурентної боротьби за голоси народу. Тобто в його теорії замість народу, більшості на авансцені з'являється індивід.

На думку австрійця, умовами функціонування демократії є:

- наявність кваліфікованих представників, з яких можливий вибір на важливі державні посади;
- політичні органи повинні приймати рішення, зрозумілі для народу, що дасть останньому змогу формувати своє ставлення до них. В іншому разі легітимність рішень буде невисокою;

- добре організована і підготовлена бюрократія, яка б мала почуття відповідальності і могла б впоратись з завданнями управління державою. Формуватись такі групи повинні з не дуже багатих і не занадто бідних (тобто йдеться про середній клас);

- кожен учасник політичного процесу повинен усвідомлювати необхідність самообмеження, що є елементом політичної культури.

Дж. Сарторі в роботі „Демократія і дефініції” визначає демократію як „етико-політичну систему”, в якій меншість, яка сперечається між собою, керує більшістю. Він розвивав ідею про демократію як владу активних громадян.

Плюралістична теорія демократії виходить з того, що ані народ, ані особа не можуть бути головною рушійною силою політики в демократичній державі. Представницька демократія відсторонила громадянина від безпосереднього прийняття рішень. Політичний процес плюралістична теорія розглядає як взаємодію не індивідів, а груп. Саме в групі, у міжгрупових стосунках формуються інтереси, ціннісні орієнтації та мотиви політичної діяльності індивіда. Завдяки групі особа отримує можливість політичного вираження своїх інтересів. Концепцію групової участі в політиці розробляв А. Бентлі. Він вважав, що основне завдання держави – залучення в політичний процес різних груп.

Прихильники плюралістичної теорії демократії писали, що групи з різними інтересами нейтралізують одна одну. Чим більше маленьких лідерів, тим менша вірогідність появи великого лідера.

У 1930-50-х рр. формуються концепції демократії іншого плану. Основні протиріччя в цих концепціях – це питання про нормативну роль народу, громадян в політичному процесі. Якщо концепції „демократичного елітизму” щодо нормативної участі народу можна назвати „мінімалістськими”, то концепції іншої групи можна характеризувати як „максималістські”.

До них належить концепція „функціональної демократії” **Дж. Коула**. Він не відкидав ролі політичного представництва, але вважав, що економічна влада первинна щодо політичної. Тому основні об’єднання людей – це асоціації виробників і споживачів. Вони повинні керуватись принципом робітничого контролю і самоуправління, а на державному рівні бути представленими в управлінських органах. Важливим в цій концепції є бажання поширити демократичні принципи на промислову сферу і в цілому на трудову діяльність людей.

Схожі ідеї розвивав датський теолог **Х. Кок**. Він звернув увагу на те, що демократія – це не доктрина, а спосіб життя, який проростав в Західній Європі упродовж 2 тис. років. Сутність демократії визначається не голосуванням, а діалогом, переговорами, взаємною повагою і взаємним розумінням. Політичної і економічної демократизації не вистачає, необхідно демократизувати самих людей, виховувати і навчати їх.

В подальшому отримує значну популярність **концепція „демократичної участі”**, яка пов’язана з іменами Е. Фрома, П. Бахраха, К. Макферсона. Головна ідея полягає у тому, що представницькі інститути на загальнонаціональному рівні і вибори не є гарантом демократії. Для того, щоб громадяни брали активну участь у політиці, необхідна соціальна підготовка їх в інших сферах. Важливою в цій концепції стала ідея „людської ефективності” політичної участі, її важливої ролі для виховання у людей почуття державної відповідальності.

У 1980-90-х рр., коли внаслідок демократизації в деяких країнах відбулися негативні тенденції, зокрема посилення бюрократизації, почали розвиватись концепції модернізації. Р. Патнем доводив, що успіх демократії залежить від достатнього запасу того, що прийнято сьогодні називати соціальним капіталом. Слід також згадати максималістські концепції демократії Б. Барбера, Дж. Менсбриджа, К. Гоулда. Барбер справжньою демократією називає місцеве самоврядування, де відбувається масова політична участь. Сильна демократія, на думку Барбера, це управління освічених громадян, які захищають не особисті інтереси, а інтереси суспільства.

В останні роки ХХ ст. отримали популярність різні варіанти **концепції „деліберативної демократії”**. Щодо мінімалістських і максималістських доктрин вона має компромісний характер. Деліберативна демократія має поєднати процеси пошуку істини з підготовкою політичних рішень. Рішення повинні бути наслідком широкої раціональної дискусії.

Зміни в процесі міжнародних відносин, процеси глобалізації, міжнародний тероризм поставили перед демократією значні проблеми. Важливою умовою демократії, на думку У. Ростоу, виступає співтовариство громадян, які усвідомлюють свою єдність і ідентичність.

Національні держави виступають умовою, середовищем розвитку демократії. Якщо на рівні національної держави вже діяли механізми демократичного контролю над владою, то на рівні міжнародних фінансових інститутів, ТНК такого контролю не існує. Тому деякі вчені говорять про те, що демократія в майбутньому може бути лише міжнародною. Сьогодні демократія національної держави вимагає **демократії в мережі міжнародних відносин**.

Стає необхідним, поряд з відповідними інституційними заходами, чуття справедливості. Останнє вимагається від ЗМІ, об'єднань та неурядових організацій, різних посадовців. Необхідне чуття світової справедливості, щоб несправедливість і пригнічення у всьому світі розцінювались і засуджувались рівнозначно.

До чуття справедливості додається толерантність. Вона підтримує право відрізнятись на глобальному рівні і дає змогу різним державам мати свої мови, релігійну, соціальну, правову та політичну своєрідність за умови, що вони не порушують морально-правового універсалізму.

Суспільна трансформація і демократизація.

З розпадом світової соціалістичної системи деякі політологи заговорили про беззастережну перемогу демократії. На цій хвилі в науці, насамперед західній, зріс теоретичний напрям, який був названий транзитологією. Це сукупність концепцій переходу окремих країн та груп країн від недемократичних режимів до демократичного.

Передбачалось, що перехід до демократії включає низку послідовних стадій. Перша (лібералізація недемократичного режиму) є підготовчою. Процес **лібералізації** починається, коли влада втрачає довіру народу, а в старій еліті відбувається розкол на прихильників „твердої” лінії та реформаторів. Лібералізація включає: послаблення контролю над ЗМІ; допущення діяльності неконтрольованих державою організацій; примирливе ставлення до акцій масового протесту; запровадження альтернативних виборів тощо.

На **другій стадії** проводяться вільні вибори із застосуванням нових виборчих законів, йде формування багатопартійної системи.

Третя стадія починається зі зміни еліти. До влади внаслідок виборів приходить опозиція. Нова еліта проводить реформу політичної системи (структур державної влади, правових норм, багатопартійної системи), приватизацію, інші ринкові реформи.

Четверта стадія – консолідація демократії. В ході цього процесу інституційні форми наповнюються демократичним змістом.

Особлива роль в процесах транзиту відводилася інституту вільних змагальних виборів як необхідної передумови і, разом з тим, базового елементу демократизації. До другорядних факторів транзиту були віднесені: наявний економічний розвиток країни, її історичне минуле, соціокультурні традиції, етноконфесійний склад населення.

Але пройшло декілька років, і ейфорія змінилася тривогою. Р. Даль, Ф. Фукуяма, А. Лейпхарт, Д. Белл, С. Хантінгтон зауважили ознаки кризи демократії як для демократій, так і для країн з вкоріненими демократичними традиціями (країни Західної Європи, США).

В основі безпрецедентних викликів, з якими нині стикається демократія, лежать два взаємопов'язаних процеси: 1) революційні зміни технологічної бази цивілізації; 2) глобалізація. Перший процес призводить до якісних змін у способах виробництва, впровадження інноваційних технологій і поширення електронних засобів комунікації. У розпорядженні еліт з'являються ефективні інструменти маніпулювання. Одночасно відбувається руйнування солідарності, суспільство фрагментується і атомізується. Другий процес – глобалізація – стимулює інформаційні і культурні, фінансові, міграційні потоки планетарного масштабу, які виходять з-під контролю держав – носіїв демократії. Як свідчать опитування, дедалі більше людей в цих країнах не задоволені політичною системою або виявляють байдужість до неї. Національні уряди не здатні захистити громадян від масштабних викликів, довіра до них падає.

Поряд з цим набирає силу рух „**Другого світу**”, якій відстоює альтерглобалістські альтернативи. Один із його лідерів – Президент Венесуели У. Чавес – назвав серед стратегічних цілей боротьбу за багатополарний світ, соціальну справедливість, проти ринкового та імперського фундаменталізму, неолиберальної глобалізації та увічнення

розколів людства. Він відкидає універсальний сценарій демократизації і глобалізації шляхом неоліберальних реформ та суцільної приватизації.

Криза сучасної демократії проявилася і на концептуально-теоретичному рівні, зокрема, як **криза транзитології**.

По-перше, країни, які порвали з недемократичними режимами, необов'язково обирають курс на демократизацію. Із приблизно 100 країн на початку XXI ст., які вважалися перехідними, лише близько 20 мають реальні успіхи в демократичному будівництві. Інші перебувають в „сірій” зоні. В багатьох з них прийняті конституції, проводяться вибори, наявні опозиційні партії та інститути громадянського суспільства. Однак вони слабо відображають реальні інтереси громадян.

По-друге, не виправдало себе і передбачення про послідовне проходження всіх 4 стадій демократизації.

По-третє, ілюзорними виявились передбачення про домінуючу роль виборів в процесі переходу до демократії, про другорядність соціокультурного та інших факторів демократизації.

Разом з тим, криза, яка вразила сучасну демократію, є не крахом, а саме кризою. Відомий соціолог А. Турен закликає не говорити про демократію в абстрактних термінах. На його думку, в сучасних умовах будь-яка соціальна група має можливість висловити свою позицію, і якщо ця позиція знаходить достатню кількість прибічників, то за допомогою демократичних інститутів вона впливає на все суспільство.

Саме визначення демократії як форми організації владних відносин, за якої громадяни беруть участь у прийнятті владних рішень безпосередньо або через обраних представників, фіксує, що демократія – це форма функціонування політичної системи, яка не передбачає врахування усіх точок зору. Голосування – це по суті нав'язування волі одних (більшості) іншим (меншості). Демократія має обмежені політичні можливості і виявляється ефективною далеко не у всіх ситуаціях і не за всіх обставин. Так, ще у 1970-х рр. дослідники дійшли висновку про неефективність демократичних виборів в розколотих суспільствах зі стійкими релігійними та етнічними кордонами. Демократичні механізми не спрацьовують і в надзвичайних ситуаціях (військові конфлікти, соціальні вибухи, катастрофи).

Загалом, негативні для демократії риси найбільш наочно проявились на пострадянському просторі на прямих президентських виборах. Такі вибори проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості, зазвичай у два тури. У другий тур виходять два кандидати, навколо яких групуються виборці та концентруються потужні ресурси. Такі вибори розколюють суспільство, стають джерелом політичної нестабільності.

На цьому тлі актуальними залишаються запитання: які умови необхідні для демократії, які фактори сприяють її стабільності? Сьогодні, на думку професора Йельського університету (США) І. Шапіро, стає очевидним, що не існує єдиного для всіх шляху до демократії. Демократія може виявитися результатом десятиліть поступової еволюції (Велика Британія, США), стрімких перетворень (значна частина Східної Європи у 1989 р.), обвалів (Росія після 1991 р.), революцій (Португалія, Аргентина), угод, досягнутих через переговори (Польща, Болівія, Нікарагуа, Південна Африка). Вона може бути нав'язана „зверху” (Іспанія, Бразилія) або ззовні (Японія, Західна Німеччина). Не виключаються й інші варіанти.

Разом з тим дослідники демократії виокремлюють умовно три групи факторів, котрі сприяють становленню демократії: **інституційні, економічні, соціокультурні**.

Прихильники інституційного напрямку (Х. Лінц) стверджують, що парламентські системи стабільніші за президентські. За Лінцем, президентські системи супроводжуються розколами як всередині політичної культури, так і між президентами і парламентами, не володіють достатніми інституційними механізмами їх подолання. Парламентські системи оголошуються Лінцем більш сталими і краще пристосованими для того, щоб справлятися з кризами керівництва.

П. Шляхтун доповнює перелік негативів президентських республік **проблемою дуалізму**, подвійності виконавчої влади, що полягає у розподілі повноважень між урядом і президентом. Дуалізм суперечить самій природі виконавчої влади. Обраний шляхом прямих виборів президент, що очолює виконавчу владу, „отримує все”. Реальних механізмів впливу щодо президента не існує. Конституційний інститут імпічменту, який полягає у можливості

усунення президента з посади за правопорушення, не передбачає його відповідальності за політику, що проводиться, і до того ж носить формальний характер. За всю історію в порядку імпічменту були усунені всього три президенти: Ф. Коллор (Бразилія), А. Вахід (Індонезія) і Р. Паксас (Литва).

Друга група факторів, від яких залежить проходження демократизаційних процесів, пов'язана з **особливостями економічного розвитку** країни. Найбільш масштабне дослідження цього чинника провели А. Пшеворський та Ф.Лімон'ї, які розглянули становище різних країн світу у 1950-1990-х рр. Вони констатували, що, хоча встановлення демократії не визначається економічним розвитком, існує залежність між ним (зокрема, доходом на душу населення) і тривалістю демократичних режимів. Вірогідність виживання бідних демократій зростає, коли урядам вдається забезпечити економічне зростання.

Третя група факторів – **соціокультурна**. Дослідники апелюють до різних змінних: переконань, релігії, ідеології, менталітету тощо. Наприклад, президентські вибори в США 2000-08 рр. показали, що уподобання виборців щодо претендентів найбільше пов'язані з їх релігійними поглядами і належністю до етнічної групи. Так, у 2000 р. понад 22% американців, що вважають себе високорелігійними, віддали голоси А. Гору, а 84% помірковано релігійних – Дж. Бушу, 70% афроамериканців і 46% громадян США латиноамериканського походження надали перевагу А. Гору, і лише 30% – Дж. Бушу.

В межах третьої групи можна виділити фактор, пов'язаний із залученістю до демократичних цінностей політичних еліт (С. Хантінгтон), а з іншого боку – мас (Р. Патнем). Це положення допомагає пояснити, здавалося б, незрозумілу сталість індійської демократії. В колоніальний період багато представників індійських еліт навчалися в Оксфорді та Кембріджі і мали можливість перейняти прихильність до демократії. Навпаки, серед африканських еліт це було неприйнятним, і той факт, що демократії, що виникли в колишніх британських колоніях в Африці, як правило, не виживали, очевидно, пов'язаний з цим.

На думку Р. Патнема, стабільність і довготривалість демократії надає „соціальний капітал”, участь широких мас у місцевих асоціаціях і особливо – довіра до них. Дослідження відносно Італії показало, що ефективне управління та інституційний успіх залежать від життєдіяльності громадянського суспільства. Патнем увів у науковий обіг поняття „**генералізована взаємність**” для позначення такого становища, коли зусилля одного члена співтовариства, спрямовані на участь у спільній справі і на захист загального блага, зустрічає відповідні зусилля інших, знайомих та незнайомих. Він розрізняв два типи **мереж**: горизонтальні, які організовують індивіди з різним статусом і ресурсами, і вертикальні, що об'єднують людей нерівного статусу у відносинах залежності або ієрархії.

Патнем вирішальними вважає горизонтальні мережі, хоча і відзначає, наприклад, що у США частка тих, хто відвідує збори, пише листи, працює в різних комітетах, зростає за рахунок тих, хто займає радикальні і навіть екстремістські позиції. Вертикальні ж мережі (католицька церква, клієнтелізм) не здатні створити ту соціальну довіру, яку Патнем вважає суттєво важливою, оскільки приносить тим, хто стоїть вище в ієрархії, і вищі результати.

Відомий німецький соціолог К. Манхейм наполягає на взаємообумовленості соціальних та ментальних форм і визнанні того, що реальна соціально-економічна ситуація домінують щодо традиційної „влади” у вигляді панування. В Україні цими проблемами перейнялися всередині 1990-х рр. фінансово-політичні угруповання, котрі, відчувши потребу в електоральній підтримці, почали створювати позаідеологічні методи впливу. В політологічній літературі ці методи отримали назву „**патронаж**” або „**клієнтелізм**”, хоча на пострадянському просторі їх іменують адміністративним ресурсом. В основі цих методів політики – прямий обмін між політиками-патронами і виборцями-клієнтами, які голосують за того, хто запропонує їм різні, але, як правило, досить дешеві разові матеріальні блага. Вся передвиборна кампанія в патронажній демократії зводиться до принципу „ти мені – голоси, я тобі – роботу” тощо.

Патронажна демократія виникає там, де у пересічного мешканця країни відсутнє відчуття етнокультурної або політичної спільності. В такому суспільстві за політиками немає відповідного контролю з боку громадян, а тому вони отримують необмежений контроль за державними ресурсами.

Отже, світова практика однозначно свідчить, що не існує єдиного стандарту демократії, його не може бути в принципі – надто широкий діапазон критеріїв, за якими вона може визначатися. Очевидно, варто говорити про демократію в множині. **Вирішальний критерій сучасної демократії – здатність політичних інститутів знайти та застосувати адекватні національним традиціям та культурі способи акумуляції і вираження багатоманіття інтересів, та устремлінь суспільства.** А за інституційною структурою, за методами діяльності демократії, що виростають в різних соціокультурних середовищах, обов'язково будуть відрізнятися.

Контрольні запитання

1. Розкрийте етимологію та семантику поняття „влада”.
2. На яких етапах розвитку суспільства виникають влада і політика?
3. Охарактеризуйте основні концепції влади .
4. Визначте структуру влади.
5. Що таке ресурси влади?
6. Чим відрізняється політична влада від державної?
7. Що означає горизонтальний та вертикальний розподіл влади?
8. Що таке легітимність влади?
9. Розкрийте основні положення про легітимне панування М.Вебера.
10. Які вам відомі концепції демократії?
11. Назвіть ключові теоретичні постулати сучасних концепцій політичної демократії.
12. В чому полягає ключова проблема поглиблення політичної демократії сьогодні?
13. Які новітні форми політичної участі забезпечують розширення демократії?

Список рекомендованої літератури

1. Вебер М. Покликання до політики / М. Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 11-46.
2. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 73-83.
3. Гьофе Г. Демократія в епоху глобалізації. – К.: ППС, 2007. – 425 с.
4. Даль Р. О демократии. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
5. Кравченко Ю., Чечель В. Легітимність політичної влади й можливість її досягнення // Політологічні читання. – 1993. – №2.
6. Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз. – Острог: Видавництво Національного ун-ту "Острозька академія", 2007. – 352с.
7. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия//Социс. – 2000. - №1.
8. Основи демократії: Навчальний посібник / За ред. А.Колодій. – К.: Ай-Бі, 2002. – 421 с.
9. Політологія / А. Колодій та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – С. 49-62.
10. Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). — 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – С. 211-221.
11. Рудич Ф.М. Політологія /Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2005. – С. 95-97, 143-154.
12. Теория и практика демократии. Избранные тексты: пер. с англ. – М.: Ладомир, 2006. – 462 с.
13. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003.
14. Халипов В.Н. Власть: основы краторологии. – М.: Луч, 1995. – 220 с.
15. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики//Полис.– 2001.- №5. – С.55-58.
16. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – С. 171-197.

ЛЕКЦІЯ 3. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА.

Основні поняття: політична система, політична організація суспільства, політичний режим, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, підсистеми політичної системи, ознаки держави, функції держави, суверенітет, форми державного правління, монархія, республіка, форма державного устрою, унітарна держава, федерація, органи державної влади, президент, уряд, парламент, законодавство, Конституція.

План

1. Поняття політичної системи суспільства.
2. Типи політичних систем.
3. Функції політичної системи.
4. Організаційна структура політичних систем.
5. Держава як головний інститут політичної системи.

Питання 1. Поняття політичної системи суспільства.

Розглядаючи такі фундаментальні поняття як «політика», «влада», ми мали можливість переконатись, що різні політичні явища взаємопов'язані і складають певну цілісність. Означену їх властивість фіксує поняття «політична система суспільства». Вперше теорія політичних систем була ретельно обґрунтована Д. Істоном у 1950-60-х рр. Згодом вона одержала розвиток у працях Г. Алмонда, У. Мітчелла, К. Дойча, А. Етціоні, Д. Дивайна та ін. Більшість сучасних концепцій політичної системи спираються переважно на синтез системно-кібернетичного і нормативістського підходів Д. Істона й особистісно-діяльнісного і політико-культурного підходів Г. Алмонда.

Політична система суспільства – це інтегрована сукупність політичних організацій, інституцій, за допомогою якої здійснюється формування й функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до наявного рівня його політичної культури.

Як механізм влади, політична система пов'язана в першу чергу з тими суб'єктами політичних відносин, які носять *інституалізований* (від лат. *institutum* - організація; лад; запроваджений порядок) характер. Першою історичною формою таких інститутів є держава. Згодом виникли політичні партії. Схожими ознаками володіють і ті громадські організації й рухи, хоча б один із аспектів діяльності яких пов'язаний із політико-владними відносинами.

Звичайно, політичне життя не обмежується лише діяльністю політичних інститутів. Воно охоплює всю сукупність відносин, що складаються між різними суб'єктами політики. Але лише на основі інституалізованих політичних відносин та чіткого визначення функцій і повноважень різноманітних організаційних форм політичної взаємодії можна говорити як про змістовне упорядкування політичного життя, так і, що особливо важливо, про *легітимність* політичної системи.

Окрім держави, політичних партій, громадських об'єднань і рухів до структури політичної системи, як правило, відносять *політичну владу, політичні відносини* (про які мова йшла вище) й *політичну культуру* - сукупний показник рівня, характеру і змісту політичних знань, оцінок, навичок та дій громадян як суб'єктів політичного життя.

Таке розуміння структури політичної системи суспільства дозволяє надати їй рис *універсальності*, оскільки вона своєю дією охоплює все суспільне середовище, усіх громадян, має здатність ухвалювати рішення, що є обов'язковими для всієї суспільної спільноти. Тобто політична система суспільства постає як дієвий механізм, що забезпечує і продукує *суспільний порядок*, який досягається системою дій, що називаються політикою. Отже поняття політичної системи відображає єдність двох сторін політики: *організації і діяльності (дій та структури)*. Формалізація, що досягається системним підходом, дозволяє застосувати порівняльний аналіз різних типів, моделей політичного життя, виділити єдині критерії їх зіставлення й аналізу.

Заради об'єктивності слід визнати, що в сучасній політології, особливо серед деяких зарубіжних авторів, мають місце спроби дати категорії «політична система суспільства» дещо ширше тлумачення. Зокрема, політична система розуміється ними як своєрідне ієрархічне відношення між елітами і масами, в якому еліти постають пануючими, а маси –

підпорядкованими групами. В якості компонентів політичної системи ними розглядаються всі громадяни, соціальні групи і спільності, політична еліта, політична влада, конституційно-правові принципи і структури, політичні процеси, інституалізовані норми і соціально-політичні цінності, а також територія країни.

Певна річ, загальна теорія систем аж ніяк не забороняє такого підходу. Навпаки, кожний із компонентів будь-якої системи, в свою чергу, також може бути розглянутим як система, що функціонує на основі взаємозв'язку певних елементів. Наприклад, населення, територія і влада - складові такого політичного інституту як держава - цілком можуть розглядатися в якості окремих компонентів системи дещо ширшого порядку, а саме - політичної системи суспільства. Водночас, у такому випадку не зрозуміло, чи можна їх розглядати в якості особливих елементів політичної системи поруч із державою, оскільки та ж теорія систем передбачає аналіз більш чи менш визначених компонентів, які утворюють цілісність і при цьому не повторюються.

В окремих навчальних посібниках і, навіть, енциклопедичних словниках поняття «політична система суспільства» ототожнюється з поняттям «політична організація суспільства». Спільним для них є те, що і перше, і друге має відношення до політичного організованого співтовариства людей. Водночас, зміст поняття «політична організація суспільства» на правах домінуючого компонента входить у перше поняття. Політична система, окрім політичної організації, включає в себе все різноманіття наявних у певному політичному середовищі політичних інститутів, політичну культуру, політичну владу, поєднуючи всі ці взаємопов'язані компоненти в єдину цілісну систему. Остання ж постає не лише знаряддям, механізмом влади, а й основним фактором стабілізації й розвитку суспільного життя. Вона є домінуючим фактором стосовно всіх визначних підсистем суспільства: економічної, соціальної, культурно-духовної, забезпечуючи їх організованість, легітимність, специфічну особливість і у свою чергу, зазнає їхнього зворотнього впливу. Таким чином, політичні системи конкретного суспільного середовища (країни), маючи усталені ознаки й властивості, характеризуються специфічною особливістю, варіативністю, унікальністю.

Питання 2. Типи політичних систем

Не зважаючи на різноманіття політичних систем, їхню унікальність та специфічність, вони підлягають класифікації. Тобто, їх можна поєднати в певні загальні групи, взявши за основу той чи інший критерій, скориставшись при цьому порівняльним аналізом. До речі, першим, хто здійснив такий аналіз, був давньогрецький філософ Платон, який виокремив монархію, тиранію, аристократію, олігархію й демократію. З того часу політичні науки виробили безліч типологічних різновидів політичних систем: *відкриті й закриті; рабовласницькі, феодалські, капіталістичні; колективістські й індивідуалістські; диктаторські й ліберальні, конкурентні й авторитарні, внутрішні й зовнішні* тощо.

У сучасній політології популярною є типологія Г. Алмонда (в основі якої лежить рівень політичної культури та характер взаємодії різних політичних інститутів); який виокремлює наступні політичні системи: • англо-американську; • континентально-європейську; • доіндустріальну або частково індустріальну; • тоталітарну.

Англо-американський тип (США, Англія, Австралія) асоціюється в першу чергу зі стабільністю, однорідною політичною культурою й чітко структурованою політичною багатопартійністю та поділом державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. Громадяни понад усе цінують свободу особи, масовий добробут і безпеку. Звідси основні суб'єкти влади постають не вождями суспільства, а службовцями, які отримали своєрідний імперативний мандат виборців і мають його за будь-яких умов впроваджувати. Тобто суб'єкти влади уособлюють лише представницьку волю громадян.

Континентально-європейський тип політичної системи, який найповніше репрезентують Франція, Німеччина, Італія незважаючи на притаманну різноманітність політичної культури та широкий спектр політичних партій, тяжіє до ліберально-демократичних традицій, збереження усталеного суспільного механізму, захист суспільства від модерністських новацій влади.

Доіндустріальний або частково індустріальний тип політичної системи (притаманний багатьом країнам Азії й Латинської Америки) характеризується своєрідним поєднанням західних цінностей із місцевими етно - релігійними традиціями, невиразним поділом державної влади, коли, наприклад, армія може перебрати на себе законодавчі функції, а виконавча влада втручається в справи судової тощо. Тут часто домінує авторитаризм, звідси - насильство, недемократичність, нестабільність, низький рівень політичної активності громадян, песимізм і байдужість у поєднанні зі страхом, соціальні конфлікти на расовому, етно-релігійному, мовному, регіональному ґрунті.

Тоталітарним політичним системам (нацистська Німеччина, Радянський Союз, фашистська Італія) притаманні однорідна політична культура, високий рівень суспільної інтеграції й надзвичайна централізація влади, що досягається насильством і знищенням опозиції. Звідси - функціональна нестабільність, засилля бюрократії, корупція в усіх її проявах тощо.

Досить поширеним є також поділ політичних систем на *демократичні* і *недемократичні*. В його основі лежить характер *політичного режиму*.

Політичний режим - сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством.

Демократичний тип політичної системи в своїй основі має демократичний політичний режим і, як правило, характеризується такими основними рисами й властивостями, як: • широке забезпечення прав і свобод громадян та їх рівноправність; • чіткий розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу й судову; • широке представництво громадян і політичних інститутів у реалізації державної влади; • виборність і підзвітність законодавчих органів влади; • змагальна форма політичної участі; • функціонування багатопартійної системи; • відсутність політичної цензури.

Політичний режим, в основі якого лежить лише такий метод реалізації політичної влади, як *насилля*, прийнято вважати **недемократичним**. Недемократичні політичні системи часто називають *автократичними*.

Автократія (від грец. *autokrateia* - самодержавність, самовладдя) - *система управління суспільством (державою), при якій одній особі належить виняткова і необмежена верховна влада*.

Недемократичні, або автократичні системи прийнято поділяти на *тоталітарні* й *авторитарні*. **Тоталітарна** (від лат. *totalitas* – повнота, цілість або *totalis* – увесь, повний, цілий) політична система прагне до контролю над усіма сферами як суспільного, так і особистого життя громадян. Вона вимагає покірності й повного послуху. Характерними рисами такої політичної системи є: • надцентралізація й бюрократизація державної влади з обмеженням або порушенням прав людини; • зосередження неконтрольованої державної влади в руках вузького кола осіб (хунта, політбюро, клан та ін.) або однієї особи; • створення механізму владних структур на однопартійній основі, жорсткої ієрархічної субординації і суворої дисципліни; • ліквідація конституційних прав і свобод громадян, втручання в їхнє особисте життя; • заборона демократичних організацій, ліквідація всіх форм плюралістичного мислення, опозиції, репресії супроти прогресивних сил; • нав'язування суспільству єдиної ідеології, жорстоке придушення виявів інакомислення і критики керівництва, тотальний партійно-політичний контроль і цензура в засобах масової інформації; • мілітаризація суспільного життя; • соціально-політична демагогія щодо єдності режиму й суспільства, правлячої еліти і мас, партії й народу.

Проміжне місце між тоталітаризмом і демократією займає **авторитарний** тип політичної системи, якому притаманні: • концентрація всієї політичної влади в єдиному центрі ухвалення політичних рішень; • відсутність повної реалізації демократичного принципу розподілу влади, максимальне розширення компетенції її виконавчої гілки; • значне обмеження, звуження політичних прав і свобод громадян за принципом: «Все, що не дозволено - заборонено»; • жорстка реалізація номенклатурного принципу, тобто, розстановка і переміщення керівних кадрів усіх рівнів за волею вищої влади і не підзвітність їй «низам»; • обмеження діяльності політичних партій, громадських об'єднань і рухів; • зведення до

мінімуму можливості політичної опозиції; • процвітання корупції у різних сферах державної влади.

Головною опорою недемократичних політичних систем є вертикальні силові структури влади – армія, каральні органи. Вони базуються здебільшого на безапеляційно-командному методі керівництва: жорсткі розпорядження, накази, директиви з настійною вимогою їх безумовного виконання. Серед головних засобів подолання кризових ситуацій, загальносуспільних проблем - свавілля, репресії, переслідування. Водночас, авторитарним формам влади, на відміну від тоталітарних, властиві й певні елементи демократії: автономність особи, формальний розподіл влади, допуск багатопартійності, формальне існування профспілкових організацій, формальне існування представницьких органів влади різних рівнів, відсутність тотального контролю над суспільством й обмеження вторгнення в поза-політичні сфери тощо. Із огляду на такі якості авторитарних політичних систем, як здатність забезпечити суспільний порядок, доволі швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля й ресурси (людські й матеріальні, фінансові, інтелектуальні) на вирішенні певних суспільно важливих конкретних питань і проблем, що особливо необхідно в екстремальних суспільних ситуаціях, у перехідний період, за умов зламу старих суспільних структур і пошуку нових, авторитаризм може набувати певної привабливості й спонукає владні структури посттоталітарних країн до застосування його певних методів як досить ефективного засобу проведення радикальних суспільних реформ.

Політичні системи багатьох країн носять перехідний політичний характер, тобто поєднують елементи тоталітаризму, авторитаризму й демократії. Тому цілком природна поява поняття «частково демократичні системи». Формування, функціонування й еволюція політичних систем різних типів у просторі й часі, їхня взаємодія й взаємопереходи становлять *політичний процес* (від лат. *processus* - просування) як основа їхнього розвитку.

Питання 3. Функції політичної системи.

У найбільш загальному контексті до основних функцій політичної системи можна віднести наступні: владно-інтегративну, прогностичну, організаційну, регулятивну.

Владно-інтегративна знаходить свій вияв в інтеграції всіх елементів суспільства в єдине ціле, підтримуванні його цілісності та стабільності із огляду на цінності й ідеали, як їх усвідомлюють політичні сили. Політична система на основі волевиявлення громадян формує органи влади, організовує процес політичного владарювання.

Прогностична полягає у визначенні мети і завдань політичного, економічного, соціального, культурного розвитку суспільства, виробленні програми його життєдіяльності.

Організаційна виявляється в мобілізації людських, матеріальних, духовних ресурсів суспільства для досягнення завдань, цілей, які ставлять перед суспільством панівні політичні сили та в обов'язковому для всіх громадян розподілі цінностей (благ, послуг, пільг, нагород тощо) у суспільстві.

Регулятивна пов'язана в першу чергу із потребою легітимності та суспільної підтримки політики та влади, із здатністю системи формулювати популярні символи і гасла, переконання, погляди, соціальні міфи, маніпулюванням суспільною свідомістю. Регулятивна функція знаходить свій вияв також у забезпеченні політичної участі громадян у політичному житті без примусу або у виправданні використання сили та інших засобів, які має влада.

Деякі автори більш глибоко деталізують перелік функцій політичної системи. Г. Алмонд розробив навіть так звану *функціональну модель політичної системи суспільства*, де описує її чотири функції «виведення», пов'язані із впливом середовища на політичну систему: *політична соціалізація; залучення громадян до політичної участі; артикуляція їх інтересів; агрегування інтересів* та три функції «виведення», що пов'язані із внутрішнім функціонуванням політичної системи: *вироблення законів* (парламент); *їх застосування* або *здійснення політики* (виконавча адміністрація); *контроль за їх дотриманням* (судові органи).

Окремі українські політологи виокремлюють, наприклад, *функцію політичної комунікації*, що полягає в забезпеченні розповсюдження й передавання політичної інформації між різними елементами політичної системи; *функцію збереження та адаптації системи*, яка полягає в її здатності до самовідтворення, самозбереження, в її прагненні до

модернізації, ефективного розвитку, здатності протистояти негативним тенденціям у політичній сфері. Звертають увагу на функції *управління, нормотворчості, контролю, стабілізації, консолідації, організації*, але вони нічого нового не несуть, але деталізують, повторюють, уточнюють уже названі нами функції.

Питання 4. Організаційна структура політичної системи.

Будь-яка система, включно політичну, характеризується двома видами зв'язків. По-перше, зв'язків з іншими однорівневими системами. Політична система знаходиться у системі зв'язків з економічною, соціальною, духовною, інформаційною тощо системами суспільства. По-друге, важливою характеристикою системи є характер внутрішніх зв'язків між її складовими елементами (підсистемами). Враховуючи останнє, в будь-якій політичній системі можна виокремити стандартний набір підсистем.

Інституціональна підсистема. Включає політичні інститути. Центральна роль серед них на сьогодні продовжує зберігатися за державою, хоча демократизаційні процеси останніх десятиліть зумовили урізноманітнення політичних гравців. Крім держави, до кола політичних інститутів відносяться політичні партії, громадські організації, які пов'язані з політичним життям (профспілки, жіночі, підприємницькі, ветеранські, церква тощо), органи місцевого самоврядування.

Важливою складовою сьогоденного політичного життя є такий інститут як засоби масової інформації. З одного боку, вони входять до інформаційної підсистеми політичної системи, а з іншого – самі здійснюють безпосередній політичний вплив.

Функціональна підсистема. Являє сукупність дій, спрямованих на збереження або зміну політичної ситуації, іншими словами політичний процес. Серед процесуальних складових можна виокремити вибори, прийняття законів та інших правових актів, прийняття політичних рішень, їх реалізацію, політичну поведінку суб'єктів політичного життя.

Політичний процес віддзеркалює механізм здійснення політичної влади. Тому стан саме функціональної підсистеми виступає найважливішим індикатором політичного режиму в державі. Так, важливим елементом політичного процесу в умовах демократизації виступають вибори.

Комунікативна підсистема. Включає усю сукупність політичних відносин між суб'єктами політичного життя. Класифікація політичних відносин може бути проведена за різними критеріями. Зокрема, залежно від політичних суб'єктів можуть бути виокремлені відносини між соціальними групами (міжкласові, міжнаціональні тощо), між політичними організаціями, між політичними організаціями та установами, між соціальними групами та індивідами (політичними діячами), між політичними організаціями та їх лідерами, між політичними лідерами тощо. Залежно від ступеня формалізації відносин можуть бути виділені формальні та неформальні політичні відносини. Останні не слід ігнорувати. Адже неформальні (зокрема й кулуарні) відносини, наприклад, між політичними діячами, є одним з найважливіших елементів. Достатньо пригадати негативні наслідки для розвитку України з боку відносин між окремими лідерами.

Нормативна підсистема. Включає усю сукупність політичних норм, які регламентують політичне життя. При цьому йдеться не лише про правові норми (Конституція, закони „Про Кабінет Міністрів України”, „Про місцеве самоврядування в Україні”, „Про місцеві державні адміністрації”, „Про політичні партії в Україні” тощо, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів тощо), а й так звані „неписані” норми – політичні мораль, традиції, звичаї.

Крім того, класифікація політичних норм може бути проведена залежно від сфер, які ці норми регулюють. Наприклад, існують норми, які обов'язкові для усіх членів суспільства, а існують норми, які поширюються на окремих суб'єктів політичного процесу. Наприклад, законодавство в сфері партійного будівництва, в сфері громадських організацій.

До нормативної підсистеми також відносяться норми, які функціонують на рівні окремих політичних структур, наприклад, статuti політичних партій та громадських організацій.

Духовно-ідеологічна підсистема. Вона складається з політичної свідомості та політичної культури. Включає політичні погляди, уявлення, ідеї, теорії.

Питання 5. Держава як головний інститут політичної системи.

Поняття держави. Функції та ознаки держави.

Головним інститутом політичної системи є держава. Це особлива форма самоорганізації суспільства, носій публічної влади, який здійснює управління суспільством від імені народу.

В історії політичної думки існувало багато **концепцій державності**. Серед них можна виокремити концепцію договірної держави, яка була поширеною у Новий час. Згідно з нею держава постає як результат суспільного договору, який укладають індивіди. Ще однією є концепція насильницької держави, згідно з якою становлення держави відбувається внаслідок завоювання одних народів іншими. На думку марксистів, держава виникає на основі панування одного класу над іншими та виражає інтереси пануючого класу.

Відмінність держави від інших форм влади чітко сформулював М.Вебер. На його думку, "розвиток сучасної держави починається завдяки експропріації самостійних, «приватних» носіїв управлінської влади, тобто тих, хто самостійно володіє засобами фінансових підприємств та майном будь-якого роду. Жоден чиновник не є власником коштів, які він витрачає, або споруд, запасів, інструментів, військової техніки, якими він розпоряджається. Таким чином, у сучасній державі повністю реалізоване «відділення» штабу управління – управляючих чиновників та працівників управління – від речових коштів підприємства".

До **функцій** держави відносять господарсько-організаторську, соціальну, політичну, культурно-виховну, правотворчу, правоохоронну, зовнішню, оборонну, дипломатичну та інші.

Ознаками держави є: територія, на яку вона розповсюджує владу; суверенітет; монополія на легальне застосування примусу; законодавча діяльність; повноваження з встановлення і стягнення податків; державні символи, тобто герб, прапор та гімн.

Серед цих ознак ключовою з часів класичної політології вважають державний суверенітет (фр. *souverainete* – верховна влада). Це означає верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у зовнішній сфері. Самостійність і незалежність державної влади виявляються в тому, що органи державної влади діють самостійно і незалежно від інших форм влади в даній країні (партій, рухів, місцевого самоврядування тощо), від іноземних держав та міжнародних організацій.

Згідно з теорією **розподілу державної влади вона поділяється на гілки:**

- законодавчу (парламент; в Україні – Верховна Рада);

- виконавчу – Президент (в деяких державах), уряд (в Україні – Кабінет Міністрів), вертикаль органів виконавчої влади – центральних (міністерства, державні комітети, ін.) та місцевих (в Україні – місцеві держадміністрації);

- судову (вищий орган судової гілки влади в Україні – Верховний Суд; спеціалізовані суди – господарчі та ін.; вертикаль судових органів; система апеляційних судів).

Сучасні тенденції суспільного розвитку, в першу чергу потужний розвиток комунікаційних технологій, зумовлюють зміни в концепціях держави. Якщо теорія державного суверенітету оперувала поняттям неподільного суверенітету (тобто держава може бути лише незалежною, якщо вона не є такою, то вона перестає бути державою), то все більше сучасних дослідників вважають, що поняття суверенітету втратило таку якість. Більше того, окремі дослідники розділяють поняття незалежності та суверенітету. Зокрема, У. Бек вважає, що держава має тим більше суверенітету, чим менше вона є незалежною. Дане твердження засноване на такій логіці. В сучасному світі держави все більше залежать від міжнародного права. Відтак верховенство влади на своїй території буде здійснювати лише та держава, яка здатна здійснювати якомога більший вплив на міжнародні справи.

Істотно змінюються уявлення й про таку ознаку держави, як територія. Сьогодні значна кількість держав до зони своїх життєвих інтересів відносять не лише ті території, які обмежені формальними географічними кордонами, а й інші, зокрема й території інших держав.

Щодо монополії на застосування примусу, то й тут відбуваються зрушення. Держава передає суб'єктам громадянського суспільства частину функцій в сфері правоохорони тощо (наприклад, приватні в'язниці).

Змінюються уявлення й щодо сутності держави, її функцій. Зокрема, О.Батанов зауважує, що "ідея демілітаризації, децентралізації державно-владних структур і методів при збереженні ідеї правової держави породжує нову теорію сервісної держави, яка покликана

задовольняти потреби суспільства та кожного окремого його члена на принципі послуг". З ним погоджується англійський дослідник Ф.Боббітт, на думку якого "для держави завтрашнього дня споживчий попит, що змінюється, буде важливіше за переваги виборців". Серед моделей таких держав він виокремлює, зокрема, державу-"парасольку". Остання являє "зону вільної торгівлі та/або оборони, єдине правове середовище в окремих сферах. Дрібні національні утворення зможуть "сховатися" під такою парасолькою, повністю зберігаючи контроль над важливими культурними аспектами (мова, релігія)."

Форми держави – це організація і устрій державної влади, що відбивають особливості розвитку країни, рівень демократії і культури населення. Розуміння поняття форм держави аналізується в поняттях, зокрема, форми державного правління та форми державного устрою.

У **формі державного правління** віддзеркалюється формальне джерело влади. Це поняття відповідає на питання, хто здійснює правління в державі. Виокремлюють дві основні форми правління – монархію та республіку.

Монархія є такою формою правління, за якої верховна влада в державі (короля, князя, султана, царя, імператора) є довічною і успадковується. Монархії поділяються на:

- абсолютні, в яких монарх має владу, не обмежену конституцією. Він, зокрема, може ухвалювати закони. Абсолютні монархії в свою чергу поділяються на світські та теократичні (в останній монархи є водночас главами не лише держав, а й конфесійних організацій суспільства, прикладом є Ватикан, Саудівська Аравія);

- конституційні (приклади – Великобританія, Норвегія, Швеція тощо). Влада монарха обмежена конституцією, існують виборний законодавчий орган (парламент), незалежна судова система. Вперше така монархія виникла у Великобританії у XVII ст. Фактично вищим органом виконавчої влади у таких країнах є уряд, відповідальний перед парламентом. Особливий вид конституційної монархії – парламентський, який існує у Великобританії, де відсутня конституція як єдиний документ;

- дуалістичні (Марокко, Йорданія, Таїланд) – перехідна форма від абсолютної до конституційної. Монарх здійснює виконавчу владу, формує уряд, однак законодавча влада належить парламентові.

Особливим різновидом монархії є виборна монархія, що сполучає елементи монархії та республіки. В минулому такою монархією була Річ Посполита, на сьогодні вона існує в Малайзії, де главою держави є монарх, що обирається на 5 років особливою нарадою з представників монархічних штатів, що входять до Малайзійської федерації.

Нарешті, дослідники виокремлюють також такий різновид монархії як квазімонархії. До них відносять, зокрема, колишні колонії Великобританії, що визнають владу англійської королеви (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ямайка та ін.). Формально королева призначає в ці держави свого представника – генерал-губернатора.

Республіка є формою правління, за якої усі вищі органи державної влади обираються (народом або певними органами, наприклад, парламентами). Це найбільш поширена у світі форма правління. Республіками є на сьогодні 140 держав. Класифікація республік:

- президентські (67 держав, зокрема, країни Латинської Америки, багато країн Африки). Президент обирається на загальнонаціональних виборах, є главою уряду, призначає членів уряду, не має права розпуску парламенту;

- парламентські (Італія, ФРН, Угорщина, Латвія тощо). Парламент формує уряд, обирає президента, останній є главою держави, але не виконавчої влади. Парламент може висловити уряду вотум недовіри, що означає відставку уряду. Президент має право за пропозицією уряду розпустити парламент і оголосити дострокові вибори;

- змішаного типу (Франція, Фінляндія, Румунія, Україна) – сполучає елементи президентської та парламентської республік. Президент часто обирається на загальних виборах. Уряд формується парламентом, очолюється прем'єр-міністром та відповідальний перед президентом і парламентом. Президент здійснює загальне керівництво урядом, що очолюється прем'єром. Президент має право розпуску парламенту за визначених обставин.

В Україні упродовж 1996-2005 рр. діяла президентсько-парламентська республіка, з 1 січня 2006 р. набрала чинності нова редакція Конституції. Форму правління, яку вона регламентує, можна визначити як парламентсько-президентську. Згідно з нею, Президент

обирається на загальнонаціональних виборах. Уряд формується на основі парламентської коаліції. Верховна Рада затверджує членів уряду. Кандидатуру на посаду Прем'єра Президент вносить на затвердження Верховної Ради за поданням коаліції. Кандидатури міністрів та голів деяких державних комітетів та служб на затвердження парламенту вносить Прем'єр. Виключення становлять кандидатури міністрів оборони та закордонних справ, голови СБУ, Генпрокурора, які вносяться до Верховної Ради Президентом. Уряд складає повноваження перед новообраним парламентом або внаслідок висловлення парламентом вотуму недовіри. Парламент може висловити вотум недовіри уряду або окремим його членам.

У **формі державного устрою** акумулюється спосіб територіальної організації держави, взаємин між державою та її окремими частинами. Існують такі типи державного устрою:

- унітарна держава. Такі держави не мають у своєму складі територій з атрибутами власної державності. В унітарній державі є лише одна конституція, єдине громадянство, єдина система вищих органів влади. Складові частини держави мають статус адміністративно-територіальних одиниць, керуються законами, прийнятими парламентом держави, їх територія може бути змінена лише загальнодержавним законом та без згоди місцевих органів і місцевого населення. Існують два різновиди унітарних держав: децентралізовані і централізовані. До перших відносяться ті держави, в яких регіональні органи формуються незалежно від центральних, тому юридично відносини між ними будуються на засадах децентралізації, до других – держави, в яких підпорядкування регіональних органів центрові здійснюється за допомогою посадових осіб, які призначаються з центру. Унітарними державами є Франція, Польща, Італія та ін. Україна є унітарною державою, незважаючи на наявність у її складі Автономної Республіки Крим. Це зумовлено тим, що Конституція АРК приймається не Верховною Радою АРК, а Верховною Радою України, Верховна Рада АРК ухвалює не закони, а документи розпорядчого характеру;

- федерація – складається з утворень, що володіють атрибутами власної державності. Складові держави є суб'єктами федерації і мають власний адміністративно-територіальний поділ. Водночас складові федерації не є державами у міжнародно-правовому відношенні. Закони, які приймають органи влади суб'єктів федерації, не можуть суперечити законам, які ухвалює парламент федерації. При порушенні законів центральна влада може вдатися до примусу стосовно суб'єктів федерації. Як правило, федеративні держави мають двопалатний парламент, при цьому верхня палата представляє інтереси суб'єктів федерації, нижня – інтереси громадян. Прикладом федерацій є США, Росія, Німеччина;

- імперія. Має у своєму складі інші держави. Як правило, імперії утворюються насильницьким шляхом. Ступінь залежності складових частин імперії буває різною;

- протекторат – при цьому одна держава зобов'язується робити заступництво іншій, більш слабкій, здійснювати її представництво в зовнішніх справах, забезпечувати збройний захист, а іноді надавати економічну і культурну допомогу;

- унія – союз, з'єднання, об'єднання держав.

Органи державної влади.

В сучасних державах існують такі **органи державної влади**.

1. Глава держави. Найчастіше це Президент. В деяких країнах ця посада може мати інші назви. Одержує повноваження внаслідок обрання (населенням або парламентом). Представляє державу усередині країни і в зовнішніх зносинах. Найбільш типові повноваження (залежать від форми правління): призначення членів уряду, створення, ліквідація і реорганізація органів виконавчої влади; призначення або представлення до призначення суддів; здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; право законодавчої ініціативи, підписання законів, право вето, обнародування законів; призначення виборів у парламент, розпуск парламенту; призначення референдуму; нагородження, помилування тощо; здійснення функцій верховного головнокомандуючого збройними силами, оголошення надзвичайного або воєнного стану тощо.

В Україні повноваження Президента визначаються такою формою правління, як парламентсько-президентська республіка. Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод громадян, Головнокомандуючим Збройними Силами, відповідальним за сферу оборони та національної

безпеки (вносить до парламенту кандидатури на посади відповідних міністрів, а також на посади голови СБУ, Генпрокурора), очолює Раду національної безпеки та оборони, призначає голів місцевих державних адміністрацій за поданням Прем'єр-міністра, підписує ухвалені парламентом закони або накладає на них вето (яке може бути подолане парламентом). Президент представляє Україну на міжнародній арені.

Обирається Президент населенням України на 5 років. Одна людина не може бути обраною Президентом більше ніж на 2 терміни поспіль.

Існує система відповідальності Президента. Крім інших складових, передбачає процедуру **імпічменту**, тобто відсторонення Президента від посади з визначених законом підстав (державної зради, правопорушення тощо). Процедура імпічменту зародилася в Англії, де імпічмент здійснювався щодо осіб, які були недосяжні для парламенту. Часто імпічмент має складну процедуру – для того, щоб зробити політичні відносини більш стійкими та не використовувати імпічмент суто в політичних цілях. В Україні для імпічменту необхідні кілька етапів розгляду питання у парламенті, розгляд справи у Верховному Суді, врешті решт голосування за імпічмент 338 депутатів Верховної Ради (з 450).

2. Парламент – законодавчий орган. Вперше виник в Англії. У США називається Конгресом, в Росії – Федеральними Зборами, у Польщі – сеймом, в Україні – Верховною Радою України. Крім ухвалення законів, до функцій парламентів можуть належати установча (ухвалення Конституції), обрання органів виконавчої влади, контрольна (утворення спеціальних комісій з розслідування певних суспільних явищ та процесів тощо).

До повноважень Верховної Ради України, зокрема, належать: ухвалення Конституції та інших законів; внесення змін до Конституції; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики України; призначення виборів Президента; усунення Президента з посади в порядку імпічменту; ухвалення рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів; призначення Прем'єр-міністра та уряду. Згідно з Конституцією, Верховна Рада здійснює й інші повноваження, зокрема, бюджетно-фінансові, контролюючі.

Парламенти бувають однопалатними та двопалатними.

Двопалатний парламент складається з верхньої і нижньої палат. Найчастіше існує у федеративних державах, при цьому верхня палата, як правило, віддзеркалює інтереси суб'єктів федерації на противагу нижній палаті, яка виражає загальнонаціональні інтереси. Найчастіше діють різні системи виборів депутатів верхньої та нижньої палат. Іноді двопалатні парламенти існують й в унітарних державах. Явище двопалатного парламенту отримало назву бікамералізму.

Двопалатний парламент існує в США, Росії, ФРН, Австрії та ін. (близько 40% країн світу). На відміну від них, у Великобританії наявність двопалатного парламенту пов'язана не з федеративним характером держави, а з певною традицією цієї країни – до верхньої палати (палати лордів) входять діячі, що мають спадковий або набутий дворянський статус.

Однопалатна система властива для парламентів переважно унітарних держав. В останні роки спостерігається тенденція переходу унітарних держав до бікамералізму (Румунія, Польща, Чехія, Хорватія).

В Україні існує однопалатний парламент – Верховна Рада України. Її конституційний склад нараховує 450 депутатів. Термін повноважень Верховної Ради – 5 років.

В рамках парламенту діють парламентські комітети, основна функція яких – підготовка законопроектів тощо.

У демократичних державах у складі парламенту діють фракції, які найчастіше створюються на партійній основі.

3. Уряд та інші центральні органи виконавчої влади. Орган (часто вищий) виконавчої влади у державі. Має різні назви, в Україні – Кабінет Міністрів України. Уряди формуються на партійній, коаліційній (декілька партій) або безпартійній основі. Порядок формування залежить від форми правління. У парламентських державах (монархіях або республіках) уряд формується лідером партії, яка має найбільшу фракцію у парламенті (нижній палаті при двопалатному парламенті). У президентських республіках формується президентом. Уряд очолюється Прем'єр-міністром. До складу уряду входять міністри, тобто глави міністерств, а також глави деяких відомств.

В Україні уряд формується коаліцією фракцій Верховної Ради, до якої входять більшість депутатів (до 1 січня 2006 р. члени КМ призначались Президентом, Прем'єр – Президентом за згодою Верховної Ради).

Міністерство – родова назва найбільш важливих центральних органів влади, що входять до структури уряду. В Україні існують Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки та ін. Згідно з Конституцією, міністри призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра.

Інші центральні органи виконавчої влади – комітети, департаменти, служби тощо. В Україні до них відносяться Антимонопольний комітет (нагляд за дотриманням антимонопольного законодавства), Фонд державного майна (управління державною власністю та приватизація), Служба безпеки України (захист державної безпеки), Національна комісія регулювання електроенергетики тощо. Ці органи мають особливий порядок призначення.

4. Місцеві органи виконавчої влади. В Україні цей статус мають місцеві (обласні та районні, Київська та Севастопольська міські) державні адміністрації. Підпорядковуються вищестоящим органам виконавчої влади, їх керівники призначаються Президентом за поданням уряду.

5. Існують й деякі інші органи державної влади. Так, в Україні, згідно з Конституцією, існує такий орган як Рада національної безпеки та оборони України. Сфера її компетенції – оборона, національна безпека. Головою РНБОУ є Президент України, безпосередньо його роботу організовує секретар РНБОУ. Рішення РНБОУ затверджуються указами Президента.

Контрольні запитання.

1. Поняття політичної системи суспільства відображає єдність двох сторін політики: дії й організації. Ваше розуміння цього судження?
2. Які фактори і чому впливають на ефективність політичної системи?
3. За якими ознаками можна визначити демократичність (або недемократичність) політичної системи?
4. Які системоутворюючі засади та основні функції політичних систем ви б виділили?
5. Що лежить в основі типології сучасних політичних систем суспільства?
6. Політична система – це діалектична єдність ідеологічного, функціонального, регулятивного та інституційного чинників. Чи ви згодні з таким висновком? Ваш коментар.
7. Які функції держави ви можете назвати?
8. Які виокремлюються ознаки держави? Як впливають сучасні тенденції суспільного розвитку на ці ознаки?
9. Які форми державного правління ви можете назвати? Наведіть приклади відповідних держав? Яка форма правління існує нині в Україні?
10. Які форми державного устрою ви знаєте? Наведіть приклади держав.
11. Якою державою є Україна за державним устроєм? Аргументуйте свою точку зору.
12. Назвіть родові назви найбільш важливих органів державної влади. Наведіть приклади відповідних органів в Україні.
13. Які функції виконує зазвичай президент держави?
14. Яким чином в різних державах формується уряд?
15. Яку структуру має парламент держави?

Список літератури

1. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політико-правові системи світу: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006. – С. 129-184.
2. Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз): Монографія. – Х.: Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 280 с.
3. Кириченко В. Президент у структурі влади // Віче. – 2003. – №7.
4. Кувалдин В.Б. Президентская и парламентская республики как формы демократического транзита // Полис. – 1998. – №5. – С.134-138.

5. Левківський К.М., Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів освіти. 5-ге вид. Стереотипне. – Львів: „Новий Світ – 2000”, 2007. – С.165-186.
6. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 326 с.
7. Політологічний словник: Навч. Посібник. Для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С.185-186, 563-566, 617-622, 731-732, 739-742.
8. Політологія: історія та методологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ф.М.Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2000. – С.290-309.
9. Політологія / А.Колодій, В.Харченко, Л.Климанська, Я.Космина. – К.: Київ: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – С.367-393.
10. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2005. – С.95-97, 228-231.
11. Рябов С.П. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 239 с.
12. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія / Пер.з 2-го англ. видання. – К.: Артек, 2001. – 224 с.
13. Шаповал В.М. Державний лад країн світу: Довідник. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 318 с.
14. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2002. – С.247-289.
15. Штанько В.І., Чорна Н.В., Авксентьєва Т.Г., Тіхонова Л.А. Політологія: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: Видавництво „Фірма ІНКІОС”, Центр учбової літератури, 2007. – С.91-100.

ЛЕКЦІЯ 4. СОЦІАЛЬНА, ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Основні поняття: правова держава, верховенство права, поділ державної влади, законодавство, права та свободи громадян, соціальна держава, громадянське суспільство, політичні партії, громадські організації.

План

1. Концептуальний вимір правової, соціальної держави.
2. Правова система держави.
3. Взаємодія держави і громадянського суспільства.
4. Організаційний механізм громадянського суспільства.
5. Перспективи становлення громадянського суспільства в Україні.

Питання 1. Концептуальний вимір соціальної, правової держави.

Цінність правової держави полягає в утвердженні принципу суверенітету народу, визнанні його джерелом будь-якої влади, в гарантіях прав і свобод особи, підпорядкуванні державних структур правовим нормам.

Ідея панування закону в житті народу, суспільства, держави має давні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою. Подібну думку висловлював і Аристотель: там, де відсутня влада закону, зазначав він, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. Адже в такому суспільстві панує або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Ідеї правової держави пізніше були розвинуті передовими представниками західноєвропейської політичної думки XVII – XIX ст. (Дж. Локком, Ш.-Л. Монтеск'є, Г.В.Ф. Гегелем).

Сам термін “правова держава” (Rechtsstaat) вперше було вжито у першій половині XIX ст. в працях німецьких правознавців (К. Вількер, Р. Фон Мольт та ін.)

Плідно працювали в галузі теорії правової держави видатні українські вчені С. Оріхівський (XVI ст.), Богдан Кістяківський (XIX – I пол. XX ст.) та ін.

Філософська основа правової держави була сформульована І. Кантом, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Обстоюючи принцип взаємної відповідальності держави і громадян за дотримання законів, філософ стверджував, що кожний громадянин повинен мати таку саму можливість примусити володаря до точного і безумовного виконання закону, як і володар – громадянина.

Теорія і практика “радянської правової науки” повністю суперечила цим вимогам. На довгі роки в ній затвердилося положення про безумовний “примат” держави над правом, яке розглядалося як простий інструмент державної влади. Партійно-державний апарат ставав “творцем” законів, які з легкістю могли замінятися постановами ЦК КПРС. За таких умов набули поширення формулювання на зразок: “державна надає громадянам широке коло прав”, утвердились стереотипні уявлення патерналістського типу про громадянські права як своєрідний “дар” держави народові. Так деформувалася правосвідомість народу, що й тепер є значною перешкодою у справі становлення правової держави.

Формування правової держави є загальносвітовою тенденцією. Воно вимагає послідовного втілення в практику державного врядування низки важливих принципів.

Засади (принципи) правової держави:

- *верховенство права* в усіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян;
- *підзаконність державної влади*, обмеженість сфери її діяльності, невтручання держави у справи громадянського суспільства;
- охорона державою невід’ємних *природних прав людини та громадянських свобод*, що з них випливають; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушності їх честі і гідності, гарантування умов для їх захисту;
- *рівність* закону для всіх і рівність усіх перед законом;
- *взаємна відповідальність держави і особи*, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави;
- *поділ влади* на законодавчу, виконавчу і судову гілки, їх взаємна урівноваженість і відкритість;
- *незалежність судів*, наявність ефективної системи судового захисту;
- наявність *ефективних форм контролю за дотриманням законів* та інших нормативно-правових актів.

Умовою такого контролю, як і реалізації інших принципів правової держави, є створення системи державного врядування на засадах поділу влад. Поділ влади на гілки не означає їх ізолюваності. Організаційно-правовий механізм функціонування трьох гілок влади передбачає їх взаємодію, взаємоконтроль, систему стримувань і противаг з метою втримання кожної з гілок влади у межах своїх повноважень і забезпечення її незалежності від інших влад. До яких трагічних наслідків може призвести недотримання принципу поділу влади, переконливо свідчить недалеке минуле України. “Симбіоз” законодавчої і виконавчої влади, який було проголошено “перевагою” радянської системи правління, насправді дозволив перетворити Ради в слухняне знаряддя непідконтрольного партійно-бюрократичного апарату. Так зване повновладдя Рад прикривало узурпацію державної влади партійною номенклатурою, створювало демократичний фасад тоталітарної бюрократії.

Для правової держави характерні *різні* принципи правової поведінки громадян і державної влади: громадянам дозволяється все, що не заборонено законом, а владним структурам, навпаки, дозволяється лише те, що прямо передбачено законом. Це означає, що за вільними і формально рівними між собою громадянами визначається право вступати у відносини, керуючись лише власною волею, а не чиймись дозволами, утворювати інститути громадянського суспільства. Проте такий стан речей вимагає від громадян високого рівня правової культури, усвідомлення не лише своїх прав, а й обов’язків, поважання прав і свобод інших громадян.

Отже, правову державу можна визначити як таку форму організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, що визначений Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу громадянського суспільства.

Пріоритет прав і свобод громадянина означає гарантію законодавчого забезпечення прав людини та її основних свобод, їх захист виконавчою владою.

Під юридичною взаємодією держави та особи розуміють одночасне забезпечення виконання прав і свобод громадян з відповідальністю останніх перед суспільством.

Основними методами забезпечення відповідальної поведінки громадян є стимулювання, переконання, підвищення рівня правової та політичної культури. Водночас правова держава має право на застосування згідно із законодавством певних санкцій за невиконання загальноприйнятих юридичних норм поведінки.

Формами відповідальності держави перед особистістю є звіти виконавчих органів перед законодавчими, достовірні інформація для громадян (за винятком тієї, що становить державну таємницю), судові оскарження дії посадових осіб за ущемлення прав громадян тощо.

Звичайно, кожна держава має певні відмінності у внутрішній побудові, однак, загальні принципи у тій чи іншій модифікації людство вже сформулювало, і це є надбанням загальносвітової політологічної та правової думки.

Політичний аспект проблеми правової держави полягає в тому, що її формування є кордоном, який розділяє перехід від тоталітаризму до демократії.

Існує й суто правовий аспект цієї проблеми. Він полягає в тому, що держава як джерело формування права на певному етапі суспільного прогресу й сама потрапляє під “п’яту” права та стає правовим явищем.

Проте правова держава не є вінцем суспільного розвитку. Найрозвиненіший ступінь суспільства – не просто правова держава, а **правове соціальне суспільство**. У такому суспільстві, окрім досягнення правосуддя статусу вищої влади в державі та утвердження культури права, значно **розширюються права людини**, які набувають безпосередньо юридичного та соціального значення.

Інтереси розвитку суспільства потребують урахування соціальних регуляторів. Це дає підстави говорити не лише про правову, а й про соціальну державу, основними принципами якої є: забезпечення гідних умов для життя людини; соціальна, екологічна, морально-психологічна відповідальність власника, держави за наслідки своєї діяльності.

Питання 2. Правова система держави.

Нормативна підсистема є однією із складових політичної системи. Вона включає в себе закони та підзаконні акти, які видаються органами державної влади та місцевого самоврядування, а також „неписані” норми, які регулюють функціонування політичної системи.

Починаючи з Нового часу, юридична наука розділяє позитивне та природне право. Перше втілюється в законодавстві держави, друге – віддзеркалює уявлення суспільства про справедливість. До норм природного права новочасні філософи відносили право на життя, свободу, власність, протидію тиранії тощо.

Держава є правовою, якщо позитивне право найповніше віддзеркалює право природне. Хоча слід зауважити складність виокремлення природного права на сучасному етапі розвитку суспільства, яке характеризується як трансформаційне суспільство (суспільство, яке перманентно знаходиться в стані соціальних змін). Адже на даному етапі старі уявлення про справедливість руйнуються та народжуються нові. В умовах плюралістичності соціальної структури, безлічі соціальних груп їм доволі важко дійти до спільної думки про те, що є справедливим, а що не є таким.

Законодавство держави складається з законів та підзаконних актів. Закони приймаються органом законодавчої влади – парламентом.

Основним законом держави, центральним елементом правової підсистеми політичної системи є **Конституція**. Вона регулює суспільні відносини в усіх сферах суспільного життя.

Існують різні класифікації конституцій країн світу:

а) за формою: писані і неписані (приклад останньої – Великобританія, де існує велика кількість документів у різних книгах, які сукупно відіграють роль Конституції);

б) за часом дії: тимчасові і постійні. В Україні роль тимчасової конституції у червні 1995 – червні 1996 рр. відігравав Конституційний Договір, який регламентував функціонування державної влади в країні;

в) залежно від способу зміни: гнучкі (легко змінювані) і тверді (важко змінювані);

г) за способами прийняття: – октройовані (як правило, у монархіях; вводяться в дію шляхом видання одностороннього акту глави держави, наприклад, у 1814 р. у Франції королем Людовиком XVIII); договірні (як правило, результат договору між парламентом і главою держави – у Греції, Болгарії, Конституційний договір 1995 р. в Україні); прийняті на референдумі або парламентом.

Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. Нині діюча її редакція була ухвалена Верховною Радою України 8 грудня 2004 р. та набрала чинності 1 січня 2006 р.

Конституція складається з розділів, які стосуються різних сфер суспільного та державного життя. Вона проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, правовою соціальною державою, в якій забезпечуються основні права та свободи громадян. Народ проголошується єдиним джерелом державної влади в Україні. Згідно з Конституцією, політичне життя в Україні базується на ідеологічному плюралізмі.

В Україні **закони** ухвалюються Верховною Радою України. Право законодавчої ініціативи, тобто внесення проектів законів на розгляд Верховної Ради, мають громадяни України (за умови дотримання встановленої відповідним законом процедури), депутати Верховної Ради, Президент, Кабінет Міністрів. В разі їх ухвали Верховною Радою закони підписуються Президентом. Останній, в разі незгоди з законом, може накласти на нього вето та повернути його на розгляд Верховної Ради з зауваженнями. Парламент може подолати вето 300 голосами, прийняти закон в новій редакції (з урахуванням або без урахування президентських зауважень) або скасувати закон.

Важливою характеристикою правової системи держави є співвідношення національного та міжнародного законодавства. Демократичні держави, як правило, визнають примат міжнародних правових актів, згоду на які вони дали (тобто якщо парламенти цих держав ратифікували відповідні міжнародні акти). Це стосується, зокрема, й України. Якщо певні суспільні відносини регулюються водночас національними законами та міжнародними правовими актами, які ратифіковані Верховною Радою, і при цьому положення національних законів суперечать міжнародним правовим актам, то діють саме останні.

Президент України видає укази, розпорядження.

Правові акти також видають:

- Кабінет Міністрів України – постанови та розпорядження;
- міністерства та відомства – накази, постанови тощо;
- місцеві органи виконавчої влади – розпорядження тощо..

Законодавство, що включає закони та підзаконні акти, поділяється на галузі згідно з сферами суспільних відносин, які воно регламентує. Відповідно виділяють цивільне, конституційне, господарське, трудове, кримінальне, сімейне та інші види законодавства.

Права та свободи громадян. Складовою сучасного законодавства є імплементація прав та свобод громадян держави. Найважливіші міжнародні правові акти, які регулюють цю сферу: Загальна декларація прав людини 1948 р., міжнародний пакт про права людини 1966 р., Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. та 11 протоколів до цієї Конвенції, Європейська хартія регіональних мов та мов меншин тощо.

Серед прав та свобод громадян виокремлюють економічні, соціальні, духовні та інші права. Важливою складовою прав та свобод виступають політичні права та свободи громадян. Вони дають громадянам змогу брати участь в суспільному та політичному житті країни. Охоплюють право на участь в управлінні суспільством та державою, виборче право, право на створення політичних об'єднань, свободу слова, зборів та маніфестацій, право подання петицій. Володіння політичними правами звичайно пов'язується з приналежністю до громадянства певної держави.

Зростання плюралістичності соціальної структури негативно впливає на концепцію, згідно з якою, правові норми являють собою загальнообов'язкові у суспільстві норми, які ґрунтуються на загальних уявленнях про справедливість. Вітчизняні правознавці звертають увагу на те, що загальнолюдські принципи свободи й рівності “можуть бути адекватно

оцінені лише при наявності сталих суспільних відносин у більш-менш однорідному суспільстві”. Ерозії піддаються й інші традиційні для правознавства уявлення. Зокрема, аксіома щодо верховенства законів над актами органів виконавчої влади. Відтак розвиток сучасних правових норм віддзеркалює тенденцію об’єктивації суб’єктивного права. Тому право, як сукупність загальнообов’язкових норм, має стати більш гнучким. На часі оновлення деяких традиційних парадигм. Нові концепції розвитку права та пошук новітніх правових норм повинні відповідати таким вимогам: поєднання юридичної рівності індивідів з юридичною рівністю соціальних груп; поєднання мегаінтересів усього суспільства, мезоінтересів соціальних груп, мікроінтересів малих соціальних груп та індивідів; сприяння реалізації індивідуальних та групових потреб.

Питання 3. Взаємодія держави і громадянського суспільства.

Сфера громадянського суспільства – це повсякденне життя індивідів. Згідно з класичною концепцією громадянського суспільства, це *вся сукупність існуючих у суспільстві політичних відносин та інтересів – економічних, соціальних, культурних, конфесійних тощо*, які перебувають поза державою, за межами її директивного регулювання і регламентації.

Німецький філософ **В. Гумбольдт (1767 – 1835)** у праці “Досвід визначення межі діяльності держави” визначає три відмінності між громадянським суспільством і державою:

Громадянське суспільство – це: система національних, суспільних установ, які формуються знизу, самими індивідами; природне право; людина.

Держава – це: система державних інститутів; позитивне право, що видається державою; громадянин.

У тлумаченні Гумбольдта *держава є не самоціллю, а лише засобом для розвитку людини*.

Громадянське суспільство – це соціально-економічний і культурний простір, у якому взаємодіють вільні індивіди, які реалізують власні інтереси і роблять індивідуальний вибір.

Держава є простір тотально регламентованих взаємовідносин політично організованих суб’єктів: державних структур, політичних партій, рухів, груп тиску. Ця інфраструктура міститься між обома сферами.

Держава і громадянське суспільство доповнюють одне одного, вони є взаємообумовленими і залежними. Основний зміст діяльності держави не суперечить життєдіяльності громадянського суспільства, що наочно зображено на схемі.

Громадянське суспільство є сполучною ланкою між вільним індивідом і централізованою державною волею. Держава самою своєю природою покликана протидіяти дезінтеграції, кризовим явищам і деградації суспільства; вона створює належні умови для реалізації прав і свобод автономної особистості.

Тривалий час не було змістовного і термінологічного розмежування понять громадянського суспільства і держави. Н. Макіавеллі зробив перший крок до їх розмежування.

Ідея громадянського суспільства – одна з найважливіших політичних ідей Нового часу. Саме поняття “громадянське суспільство” виникло в середині XVII ст. в Європі і зазнало певної еволюції, хоча незмінно протиставлялось поняттю “держава”.

Ліберальна трактовка громадянського суспільства презентована ідеями Дж. Локка і Т. Гоббса. Вони використовували поняття “громадянське суспільство” для відображення історичного розвитку людського суспільства, переходу людини від природного до цивілізованого існування. Природному, додержавному стану суспільства вони протиставили цивілізоване, соціально-політичне суспільство, таке, що уособлює порядок і громадянські відносини. В основі процесу становлення незалежного індивіда, за Локком, лежить приватна власність. Відносини між державою і громадянським суспільством будуються на договірній основі. Держава охороняє невід’ємні права громадян, а громадянське суспільство стримує прагнення влади до панування.

Г. Гегель розглядав громадянське суспільство як сукупність індивідів, які задовольняють через працю свої повсякденні потреби. Основною тут є приватна власність. Однак, за Гегелем, рушійною силою соціального прогресу є держава, а не громадянське суспільство. Примат держави пов’язаний з тим, що вона уособлює всі чесноти і найбільш повно втілює “Абсолютну ідею”, що саморозвивається. Громадянське суспільство, навпаки, втілює “інакше буття” Духа – Ідеї.

К. Маркс трактував громадянське суспільство як сукупність матеріальних стосунків індивідів. Економічний базис обумовлює надбудову: державу, право, мораль, релігію тощо. Услід тезі про залежність надбудови від базису К. Маркс вважав державу інструментом політичного панування класу, який володіє засобами виробництва. Отже, в буржуазній державі громадянами виявляються лише заможні класи і соціальні групи. Буржуазна держава реалізує волю економічного пануючого класу і перешкоджає вільному розвитку інших індивідів, поглинає більшість громадянського суспільства, що робить нерівними і договірні відносини між обома сферами.

Питання 4. Організаційний механізм громадянського суспільства.

Політичні партії. Важливим елементом політичної організації суспільства виступають партії. Проте існує проблема з приводу співвідношення партій та громадянського суспільства. Низка дослідників відносять їх до структури громадянського суспільства, адже вони, з одного боку, претендують на вираження інтересів громадян, з іншого – не є структурами державної влади, що, водночас, не означає заперечення фактів бюрократизації керівництва партіями, часто-густо одержавлення їх діяльності (не лише в Україні, а й в інших країнах світу). Інші вчені заперечують входження партій до структури громадянського суспільства, вважаючи їх перехідною ланкою між останнім та державою.

Класичне визначення політичної партії передбачає, що це **добровільне та організаційно оформлене об’єднання громадян, яке виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.**

До функцій партій відносять політичне представництво соціальних інтересів, їх (іншими словами агрегація, тобто усереднення, інтересів різних груп), розробку політичних ідеологій, доктрин, програм, боротьбу за оволодіння державною владою та участь у її здійсненні,

політичну соціалізацію індивідів, формування громадської думки, підготовку кадрів для політичного (зокрема, державного) управління шляхом рекрутування найбільш здібних представників різних соціальних груп тощо.

У демократичному суспільстві політичні партії відкидають насильницькі методи боротьби за владу і орієнтуються на виборчий процес. Вибори є головною ареною суперництва партій. Тому однією з головних задач партії є забезпечення підтримки виборців, створення і розширення електорату. Вибори дають партіям доступ до важелів влади, а їх підсумки визначають, які саме партії протягом встановленого законом терміну будуть здійснювати керівництво державою.

Партії, що перемогли на виборах, формують парламент шляхом утворення парламентських фракцій. У країнах Заходу діє принцип відносної автономії партійних фракцій в парламентах і муніципалітетах. Відповідно до них члени фракцій враховують не лише партійні настанови, а й волю виборців, інтереси спонсорів, що субсидували виборчі компанії. Результати виборів впливають також на формування органів виконавчої влади.

Партії класифікуються за різними критеріями, зокрема, за ознакою соціальної групи, на вираження інтересів якої, вони претендують (робітничі, буржуазні, поміщицькі, жіночі, молодіжні, регіональні тощо), за ідеологічною ознакою (комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, комунітаристські тощо), за цілями й характером діяльності (революційні, реформістські, консервативні), за місцем у політичній системі (правлячі, опозиційні, неподільно пануючі).

З часів Великої французької революції кінця XVIII ст. існує й так званий інтегративний поділ, який враховує багато з перерахованих ознак (ідеологічну, місце у політичному спектрі). Згідно з цією класифікацією, партії поділяються на ліві (комуністичні, соціалістичні тощо), центристські (переважно ліберали) і праві (консерватори, праві радикали). Правими в політології називають тих, хто відстоює сильну державу, що охороняє приватну власність. Лівими називають тих, хто орієнтований на суспільну власність, виступає за соціальну рівність, претендує на роль виразника інтересів трудящих.

Класична типологія партій, розроблена М.Дюверже, ділить їх за організаційним принципом на кадрові і масові. Кадрові партії виникли з середини XIX ст. Вони нечисленні і складаються з електоральних груп і парламентських груп, до яких входять професійні політики, що спираються на підтримку привілейованих шарів суспільства. Відрізняються вільним членством і функціонують виключно для участі у виборах, отримання максимального числа мандатів з метою формування уряду і проведення своєї політики через законодавчу і виконавчу владу. Прикладами таких партій є Республіканська і Демократична партії США, Консервативна партія Великобританії. Масові партії являють собою централізовані утворення з жорсткою організацією і статутом, обов'язковим членством в первинній партійній організації. Відрізняються суворою дисципліною, переважанням ідеологічної і виховної форм діяльності.

Партії можуть бути харизматичними, що об'єдналися навколо тієї або іншої популярної фігури і діючими як групи його підтримки.

У процесі формування, еволюції і функціонування партій визначилася їх структура: лідери партій; партійна бюрократія; ідеологи партій; партійний актив; рядові члени партії. У разі успіху на виборах в партії з'являється група законодавців і членів уряду, які нерідко стають другою керівною ланкою партії.

В реальному політичному житті зв'язки соціальних груп з партіями неоднозначні. Партія може не отримати підтримку соціальної групи, чиї інтереси вона збирається представити. Інтереси однієї групи можуть представлятися декількома партіями. Люди можуть підтримувати партії, діяльність яких суперечить їх інтересам.

Останні десятиріччя XX в. внесли значні зміни в зміст функції представництва. На зміну класовим партіям з середини XX в. приходять так звані «загальнонародні партії», або «партії для всіх» (catch-all-parties). Такі партії прагнуть уникнути отождоження себе з інтересами одного класу, представити себе виразниками спільного інтересу. Вигляд партії формує сьогодні не стільки класова орієнтація, скільки певний тип політики.

Внаслідок соціально-економічних перетворень, становлення інформаційного суспільства наприкінці XX ст. виникають нові партії рухливого типу. Наприклад, Партія Зелених ФРН

виникла на базі екологічного руху, відрізняється повною відвертістю внутрішньопартійного життя, мінімумом професійного апарату, відсутністю постійного лідера і традиційно оформленого членства.

Механізм взаємовідносин партій між собою та, з іншого боку, між ними та державою отримав назву **партійної системи**. Існуючі в різних державах партійні системи можна поділити на дві групи – однопартійні (де існує одна партія або існують декілька партій, однак усі вони, крім однієї, не претендують на державну владу; така система раніше існувала у СРСР, а нині існують на Кубі, в Китаї, у Північній Кореї) та багатопартійні. Останні, в свою чергу, поділяються на: системи домінуючої партії (існують багато впливових партій, однак лише одна, як правило, знаходиться при владі; така система існує в Швеції, раніше існувала в Японії, Мексиці); двопартійні (партій в країні багато, однак лише дві змінюють одна іншу при владі; існує в США, у Великобританії; підвидом такої системи є система двох з половиною партій, коли дві найпотужніші партії не можуть самотужки опанувати влади, тому одна з них долучає якусь дрібну партію – така система протягом тривалого часу існувала у ФРН); система поміркованого плюралізму (представництво в парламенті декількох партій, відсутність позасистемної парламентської опозиції); система поляризованого плюралізму (різке ідеологічне розмежування, наявність двополярної деструктивної опозиції, наявність позасистемних партій); атомізовані (наявність багатьох, зокрема позасистемних, партій, які не користуються значним впливом).

В Україні складається партійна система, орієнтована на підтримку внутрішньоелітної комунікації. Партії представляють складові елементи великих фінансово-політичних угруповань, використовуються як лобісти інтересів при прийнятті законів.

Сучасні політологи виділяють п'ять найважливіших чинників, які негативним чином впливають на партійне будівництво в Україні. Це: відносна нерозвиненість демократичної політичної культури і громадянського суспільства; випередження політичними змінами економічної трансформації; тривале існування в країні президентсько-парламентської республіки та мажоритарної виборчої системи; значні розбіжності у соціальних характеристиках між регіонами країни.

Громадські організації та рухи. Серед суб'єктів політики особливе значення мають об'єднання, які в політології іменуються групами інтересів. Це певним чином організовані об'єднання (асоціації, союзи, фонди тощо), які виникають з метою більш ефективного задоволення різноманітних запитів і потреб людей.

Серед груп інтересів важливо виділяти політичні і неполітичні групи. До неполітичних відносяться такі групи, виникнення і функціонування яких не пов'язане з завоюванням і використанням влади. Однак вони цікавлять політологію в трьох вимірах. По-перше, масові об'єднання залучаються партіями та політичними лідерами в політичний процес з метою залучення голосів в ході виборчих кампаній. По-друге, вони часто самі вимушені в періоди суспільних криз втручатися в політику, щоб захистити умови реалізації своїх інтересів. По-третє, масове поширення і ефективне функціонування неполітичних груп інтересів свідчить про високий рівень розвитку громадянського суспільства, про здатність людей вирішувати багато своїх проблем на засадах самоорганізації і самоврядування.

Політичними групами інтересів є такі групи, які ставлять основним завданням вплив на владу, але, на відміну від партій, не ставлять за безпосередню мету завоювання влади. Ці групи не претендують на вираження загальнонаціонального інтересу. У західній літературі їх кваліфікують як групи тиску. Першим, хто почав на концептуальному рівні вивчати групи тиску у XX ст., був А.Бентлі. Значною мірою це пояснюється розвинутим громадянським суспільством та розгалуженою мережею громадських організацій в США.

У сучасних демократіях існує безліч груп інтересів. Причини їх зростання полягають в розмаїтті інтересів, що посилюється в сучасних суспільствах, в зіткненні інтересів цих груп, що вимагає державного втручання, в складності представництва інтересів, адже далеко не всі різноманітні інтереси можуть бути представлені в інститутах влади. Все це спонукає різні інтереси інтегруватися, оскільки влада не реагує на індивідуальні і неорганізовані інтереси.

Загалом, групи інтересів породжують особливу форму демократичної взаємодії громадянського суспільства і влади, являють важливий канал зворотного зв'язку між владою і суспільством. До найважливіших функцій груп інтересів відносяться: артикуляція інтересів

(перетворення нечітких і розпливчастих масових інтересів на чіткі гасла), узгодження інтересів (зведення безлічі приватних інтересів до більш загального і особливо значущого для даної групи), мобілізація (активізація громадян в процесі захисту групових інтересів за допомогою взаємодії з владою), соціалізація (засвоєння громадянами через участь в роботі, формування і висунення політичної еліти з середовища активних і впливових груп інтересів), представництво і просування групових інтересів в структурах влади.

Водночас, новітні суспільні зміни внесли істотні корективи в цю концепцію. З одного боку, громадські організації, отримуючи повноваження від держави та відповідні суспільні ресурси, інтегруються у владну еліту. Відтак з'являються власні політичні інтереси організацій та їх лідерів, які монополізують вплив у цих організаціях. Ці інтереси безпосередньо не збігаються з інтересами соціальних груп, на представництво яких організації претендують. З іншого – істотно змінюються потреби населення та засоби комунікації між індивідами. Відтак ці організації все менше виконують функції агрегування та артикуляції інтересів, зменшується їх роль як комунікаторів між громадянами. Це призводить до зростання дистанції між керівними елітами громадських організацій та соціальними групами. Тому громадські організації зміцнюють таку якість демократії, як політичний плюралізм, але все менше сприяють забезпеченню участі громадян в суспільному та, вужче, політичному житті. Праці американського дослідника Р.Патнема засвідчили, що ця тенденція властива не лише посткомуністичним країнам, а й так званім “старим демократіям”.

Це, однак, не означає, що громадські організації взагалі перестають бути суттєвою ознакою демократичного суспільства. Той самий Р.Патнем відкрив, що упродовж останніх десятиліть в США стрімко зростають структури нового типу, які відрізняються від традиційних організацій своїми цілями та структурою, ставленням до політичного життя. Це, зокрема, стосується товариства пенсіонерів. Дослідження інших вчених привели до схожих результатів. Зокрема, з'ясувалося стрімке зростання останнім часом такого товариства як The Red Hat Society, яке об'єднує жінок похилого віку, які вважаються найбільш активними освоювачами Інтернету. Це наштовхує на висунення гіпотези, що форма громадянської активності змінюється. Водночас це висуває нові вимоги до діяльності “класичних” громадських організацій, які повинні стати менш централізованими, більш демократичними, гнучкіше реагувати на зміну базових потреб громадян, опановувати новітні форми комунікації.

Щодо України, то на неї поширюються усі ці тенденції. Відмінність полягає у тому, що Україна мала досвід існування у радянські часи одержавленого „третього сектору”, громадських організацій. Тому, незважаючи на стрімке зростання їх чисельності (на сьогодні є близько 50 тис. осередків громадських організацій та 20 тис. осередків політичних партій), їх вплив на населення низький. З іншого боку, в Україні також функціонують окремі громадські рухи. Прикладами їх можна назвати, зокрема, й рухи мешканців будинків проти незаконної забудови тощо.

Важливе місце у функціонуванні громадянського суспільства займає сфера **місцевого самоврядування**.

Існує два механізми регіонального управління – це державне місцеве управління та місцеве самоврядування. До першого відноситься діяльність держави в муніципальних утвореннях через своїх представників. Основою для державного управління на місцях є наявність на регіональному рівні загальнонаціональних інтересів. В Україні місцевими органами державної влади виступають місцеві державні адміністрації, територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади (наприклад, обласні управління МВС, регіональні податкові адміністрації та інспекції, обласні статуправління тощо).

Місцеве самоврядування – це управління регіонами самими їх мешканцями. Головним його суб'єктом виступають територіальні громади (мешканці сіл, селищ, містечок). Конституція України визначає місцеве самоврядування як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів. Конституція не лише визначає, що таке місцеве самоврядування, а й **визнає** його. Цей термін („визнання”) дуже важливий, оскільки він свідчить про те, що право на місцеве самоврядування не дарується державою (яка в такому разі теоретично могла б дати, а могла б

і забрати), а існує поза державою (тобто держава не може позбавити мешканців цього права). Місцеве самоврядування, крім Конституції, регулюється Законом „Про місцеве самоврядування в Україні” та низкою інших правових актів.

Місцеве самоврядування здійснюється через органи місцевого самоврядування. В Україні такими є місцеві ради (існують на рівні міста, села, селища). Ради можуть формувати робочі органи, зокрема, виконавчі комітети та інші. Особливістю України є існування рад також на регіональному рівні, тобто на рівні районів та областей. До їх повноважень входить управління спільними справами територіальних громад. В суспільстві до сьогодні точиться дискусія про доцільність існування обласних та районних рад. Адже їх існування базується, зокрема, на неререформованості сфери місцевого управління, зокрема, наявності великих масивів земель, які не входять до жодного населеного пункту.

В світі існують дві класичні моделі формування органів місцевого самоврядування. Це парламентська модель, коли населення обирає місцевий орган, а останній зі свого складу обирає главу муніципального утворення, та президентська, коли виборці самі обирають усіх посадових осіб місцевого самоврядування. Остання модель існує, зокрема, в США, де місцеві мешканці обирають не лише мера, а й шерифа, прокурора, скабника, мирового суддю. В Україні існує змішана система, коли мешканці на прямих виборах обирають місцеву раду та мера, а останній формує місцеві структури влади.

Враховуючи складність місцевого соціального життя та управління ним, бюрократизацію органів місцевого самоврядування, важливим елементом останнього виступають структури місцевої самодіяльності, які створюються самими мешканцями. Вони перебирають певні управлінські повноваження. Зокрема, в Україні це місцеві органи самоорганізації населення (відповідний закон було прийнято у 2001 р.), до яких відносяться об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, квартальні, вуличні комітети тощо, яким місцеві ради делегують деякі повноваження та ресурси. Становлення цієї системи знаходиться на самому початку.

Контрольні запитання.

1. Назвіть основні ознаки правової держави.
2. Чи збігається проголошення України правовою державою (Конституція України, ст. 1) з сучасним реальним становищем у країні?
3. Які види правових актів ви знаєте?
4. Яким чином ухвалюються та набирають чинності закони України?
5. Що таке політичні права? Якими міжнародними документами та законами України вони закріплені?
6. Назвіть головні ідейно-політичні передумови сучасних концепцій громадянського суспільства.
7. У чому полягає суть громадянського суспільства і які форми його функціонування?
8. Поясніть взаємодію громадянського суспільства з державою.
9. Як співвідносяться політичні партії з поняттями держави та громадянського суспільства?
10. Що означає поняття партійної системи і які типи партійних систем існують в країнах світу?
11. Що таке групи інтересів? Чому неполітичні групи інтересів вивчаються політологією?
12. Що означає поняття місцевого самоврядування і які інституційні його механізми?
13. Які чинники можуть сприяти, а які – заважати становленню громадянського суспільства?

Список літератури

1. Аніпчук В. Форми правового забезпечення діяльності політичних партій в Україні//Право України. – 2000. – №2. – С.95-97.
2. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна.-К.:АМУПП,1997. – 198 с.
3. Бойко О.Д., Горбатенко В.П., Денисюк С.Г., Зеленько Г.І. та ін. Прикладна політологія: навч. посіб. / В.П. Горбатенко (ред.). – К. : Академія, 2008. – С. 31-64.

4. Бокало Н., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи). – Л.: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2000. – 68 с.
5. Головенко В.А. Український молодіжний рух у XX столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів. – К., 1997. – 159 с.
6. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
7. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / Кресіна І.О., Скрипнюк О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В. – К.: Логос, 2007. – 316 с.
8. Кормич Л.І., Шелест Д.С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. – К.: АВРІО, 2004. – 262 с.
9. Некряч А.І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: Моногр. – К.: Генеза, 2002.- 368 с.
10. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – С.127-146, 249-267, 292-301.
13. Практикум з політології / За ред. проф. Ф.М. Кирилюка. – К.: ВД «Комп'ютерпрес», 2003. – С. 359-404.
14. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Кол. моногр.]. За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
15. Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії//Наук. зап. Сер. „Політологія і етнологія”. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С.237-247.

ЛЕКЦІЯ 5. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

Основні поняття: особистість, громадянин, політична участь, політична соціалізація, політичний лідер, політичні еліти.

План.

1. Особистість як суб'єкт та об'єкт політики. Форми політичної участі.
2. Політичне лідерство.
3. Політичні еліти як суб'єкти політики.

Питання 1. Особистість як суб'єкт та об'єкт політики. Форми політичної участі.

До історії дослідження людини у політиці. Люди є головними суб'єктами політичного процесу. „Людина – істота політична”, – твердив Арістотель. Це визначення мислителя не повинне дивувати, адже влада – атрибут суспільства. Взаємовідносини між людьми з приводу влади є сутністю політики. Навіть коли на її арені діють інститути – уряди, парламенти, партії тощо. Останні відчувають на собі значний особистісний вплив індивідів, які очолюють або просто діють в межах цих інститутів.

З іншого боку, людина виступає й як ключовий об'єкт політики. Хоча держави, організації, політики проголошують метою сприяння загальному благу, врешті-решт їх дії спрямовані на зміну життя індивідів. Вже згадуваний Арістотель казав, що громадянин – мірило якості політичного управління і приділяв значну увагу розробці параметрів громадянина, до яких він відносив участь у владі та судовому виробництві.

Правда, це було у стародавній Греції з її культом людини, натомість із становленням „організованого суспільства” на межі XIX-XX ст.ст. ця проблема стала вбачатися інакше. Багатьом країнам довелося у XX ст. пройти через етап тоталітарних режимів. Ставлення

до людини як до гвинтика суспільного механізму було властивим не лише СРСР та фашистській Німеччині, а й багатьом іншим державам, серед них й демократичним. Соціологія та політологія відреагували на ці процеси появою структурного функціоналізму, рольових концепцій особистості, які твердили про знеособленість інституціональних ролей.

Крах тоталітаризму викликав необхідність нової інтерпретації співвідношення між суб'єктністю та об'єктністю людини у політиці. Заради справедливості зазначимо, що дослідження цієї проблеми не переривалася й у тоталітарні часи. Доцільно згадати хоча б праці Е. Фромма. В центрі його інтересів був суспільний тип особистості. Також вивчення зазначеної проблеми знайшло продовження в американській науці, в якій всередині ХХ ст. „вибухнула” постбіхевіоральна революція, спрямована на дослідження внутрішніх цінностей людей, які по-різному реагують на зовнішні стимули. Людський чинник відчувається й в інших теоретичних напрямках. Так, сьогодні багато інституціоналістів оцінюють політичні інститути вже не як об'єднання, що керуються надіндивідуальними цілями, а як групи індивідів, які мають на меті власні інтереси.

Сучасні проблеми участі людини у політиці. Падіння тоталітарних режимів не усунуло взагалі концепцію людини-гвинтика. Адже тоталітаризм був лише крайнім виявом „організованого суспільства”. Проте і за інших його форм людина відчужується від суспільно-політичного управління.

Відтак маємо дилему. З одного боку, хоча в традиційній європейській думці стверджується про право людини на опір тиранії, а в сучасних міжнародних актах та конституціях декларується право не виконувати злочинні накази, участь людини у політиці сьогодні тотально регламентована, й іншого законного шляху брати в ній участь, окрім як через існуючі інститути, немає. Йдеться не лише про вибори чи участь у партіях, а й про будь-які інші дії. Жоден індивід не може здійснити якусь акцію, якщо не отримає дозвіл у органів влади чи місцевого самоврядування. Але, включаючись в діяльність інститутів, людина вже не належить собі, а змушена керуватися нормами та інтересами тих, хто очолює ці інститути. Тотальна регламентованість формує високу виконавську дисципліну, але породжує такі якості, як конформізм та безініціативність.

Більше того, політичні інститути намагаються не дати громадянину можливість уникнути політики. Це досягається через примусову участь у виборах (у Туреччині неголосування карається ув'язненням) тощо. Активно прислужують цьому новітні технології. ЗМІ, політична реклама перетворюються на засоби маніпулювання свідомістю. Ці процеси досліджуються наукою. Так, Ю. Левенець використовує термін „маніпулятивна демократія”. Інші вчені ввели поняття „демократичного тоталітаризму”, „інформаційного тоталітаризму” тощо.

З іншого боку, пасивне ставлення громадян до політики, яке породжене кулуарним виробництвом політичних рішень, а відтак і незрозумілістю їх для індивідів, не дає їм змоги впливати на розвиток суспільства. Але якщо людина не цікавиться політикою, це не означає, що остання не впливає на неї. Тому відсторонення від політики означає лише те, що індивід позбавляє себе можливості впливати на власне життя.

Врешті-решт ця дилема може призводити до катастрофічних наслідків. Вона змушує індивідів, які не можуть змиритися з маніпуляцією їх свідомістю, волею та голосами, вдаватися до конфліктних форм політики – тероризму тощо. Проте досвід революцій унаочнив, що вони не здатні радикально змінити принципи „організованого суспільства”, лише змінюючи при владі одні еліти на інші, а терористична „олігархія” нічим не краще за бюрократичну. Внаслідок цього поширюються не лише абсентеїзм (відмова від голосування, в широкому сенсі – від участі в політичній діяльності в цілому), а й злочинність, наркоманія, алкоголізм, які компенсують нездатність впливати на суспільні процеси. Вони руйнують не лише особистості, а й суспільство в цілому.

Таким чином, найважливішим сьогодні аспектом функціонування політичних (зокрема й демократичних) систем, чинником їх виживання є проблема забезпечення добровільної політичної участі громадян, формування суспільної довіри, розбудови ефективної комунікації між владою та громадянами.

Проблема політичної участі історично була пов'язана з проблемою громадянства. Юридична наука розуміє під останнім правовий зв'язок індивіда з державою. Приналежність до громадянства зумовлює володіння індивідом певною системою прав та обов'язків. До політичних відносяться ті права та свободи, які дають змогу брати участь в суспільному та політичному житті країни. Вони охоплюють право на участь в управлінні суспільством та державою, виборче право, право на створення політичних об'єднань, свободу слова, свободу зборів та маніфестацій, право подання петицій.

Політична та інші науки не задовільняються цим визначенням. Загальновідомі випадки, коли деякі держави дають політичні права негромадянам. Але це не стало нормою. Але є й більш фундаментальні причини. Сьогодні в більшості країн громадянство реально надається не лише всім, хто народився у відповідній країні, існують також можливості зміни громадянства, а політичні права та свободи закріплюються не лише у національному, а й в міжнародних законодавстві (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про права людини 1966 р., Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. тощо). Внаслідок цього реальне використання прав та дотримання обов'язків громадянином пов'язане не стільки з володінням паспортом, скільки з довірою до держави, її інститутів, суспільства в цілому. Тобто поняття громадянства, яке пов'язане з проблемою політичної участі, в сучасному суспільстві суб'єктивізується.

Форми політичної участі. Під політичною участю розуміють дії, до яких вдаються громадяни, намагаючись вплинути на процес прийняття політичних рішень.

Ці дії можна класифікувати за різними критеріями. З точки зору відповідності законодавству існують законні та незаконні форми політичної участі. Причому так можуть класифікуватися схожі за змістом дії. Наприклад, політична демонстрація може бути цілком законною, якщо на її проведення одержано дозвіл влади, і незаконною, якщо такий дозвіл не надано. До безумовно незаконних в усіх державах відноситься тероризм. Хоча, як було сказано вище, у багатьох конституціях декларується право на опір тиранії. Отже, проблема полягає у визначенні межі, за якою такий опір перетворюється на терор.

Політичні дії можуть бути поділені на добровільні та примусові. В першому випадку громадяни вдаються до дій згідно із своїм бажанням, у другому – їх примушують до цього ззовні. В останні роки ми могли бачити, як керівники установ примушували підлеглих під загрозою звільнення (невиплати зарплати тощо) брати участь у політичних акціях. Водночас в сучасному суспільстві форми примусу стали витонченими. Навряд чи добровільною слід вважати участь громадян (наприклад, студентів) у пікетуваннях, акціях протесту за матеріальну винагороду. Ще однією формою примусу є маніпулювання свідомістю. У листопаді-грудні 2004 р. багато людей брали участь в акціях протесту, оскільки ЗМІ буквально вивалили на них величезний масив інформації про фальсифікації на виборах, або ж вони були налякані тими самими ЗМІ та чутками, які поширювались, про те, що заберуть їх бізнес або про інші загрози.

Найвідомішу у соціології класифікацію соціальних дій, проявом яких є дії політичні, здійснив М. Вебер, який виокремив цілераціональні, цінніснаціональні та афективні дії.

Також форми політичної участі можуть бути поділені на організовані та неорганізовані, стихійні. Водночас так само, як і в попередньому випадку, неорганізовані дії громадян можуть бути наслідком маніпулювання свідомістю людей з боку засобів політичної комунікації. Відтак те, що здається дією, до якої її індивід вдався у стані афекту, насправді може бути цілераціональною дією, просто цілі в даному випадку формулювалися ззовні, а індивід, який здійснює дії, насправді є не їх суб'єктом, а об'єктом маніпуляції.

Нарешті, політичні дії можуть бути прямими, а можуть бути опосередкованими. Наприклад, запити до органів влади, до окремих депутатів є формою представницької демократії, в той час як голосування на виборах, участь у мітингах тощо є формами прямої політичної дії. Саме пряма політична дія дає громадянам відчуття залученості до процесів управління суспільством, є запорукою виживання демократії.

Політологи, аналізуючи пряму демократію, найчастіше згадують про такі форми, як голосування на виборах та референдумах. Для громадян це найбільш прозорий процес, на

який вони здатні впливати. Однак не все так просто. В сучасному суспільстві вибір громадян обмежений пропозицією, яку їм нав'язує політикум. Прикладом цього є ситуація із виборчою системою України, коли громадяни вимушені голосувати за закриті списки кандидатів від партій та блоків і не здатні вплинути не лише на формування складу списків, а й на подальшу поведінку депутатів у парламенті, адже врешті-решт депутат є повністю залежним від лідера партії/блоку, який формує список, забезпечує надходження ресурсів, визначає стратегію і тактику очолюваної політичної сили.

Відтак вибори є не лише не єдиною, а й не завжди найефективнішою формою забезпечення інтересів громадян. В науці ця проблема сконцентрувалася в понятті „елективної демократії”, автором якого є О. Енкарнасьйон, який застосував його до країн Латинської Америки та деяких інших. Суть поняття полягає у тому, що участь громадян у політиці відбувається раз на декілька років під час виборів, а надалі вони відсторонюються від прийняття політичних рішень.

Крім виборів, громадян можуть брати участь у політиці через участь у функціонуванні партій, надання послуг лідерам (зокрема, під час виборчих кампаній), через лобістську діяльність (коли якась група зацікавлена у прийнятті певного закону, вона організує піар-кампанію, зустрічі з депутатами, рекламу законопроекту та інші дії). Також громадяни можуть надсилати запити органам влади. Вони можуть брати участь у мітингах, демонстраціях тощо, які санкціоновані органами влади.

Останнім часом частіше звертають велику увагу на використання сучасних електронних комунікацій в політичних діях. Виник навіть такий термін, як „електронна демократія”. Слід сказати, що інтернет активно використовують в багатьох країнах для збільшення легітимності режимів. Зокрема, за допомогою засобів електронного зв'язку здійснюється голосування на виборах та референдумах, в багатьох державах будь-який громадянин може звернутись до органів влади через інтернет тощо. Нарешті, SMS-повідомлення зіграли велику роль у „помаранчевій” та інших „кольорових” революціях, у подіях в Ірані у червні 2009 р. Не слід забувати й про форуми на інформаційних сайтах.

Проте говорити про це як про панацею для демократії не можна. Врешті-решт електронний простір теж контролюється владою, хоча, можливо, це складніше зробити, ніж щодо іншого політичного простору. Але найголовніше те, що порядок денний в електронному просторі так само значною мірою формується елітами (політичними, журналістськими тощо) та правоохоронними структурами.

Політична соціалізація. Це процес засвоєння індивідом (соціальною групою) певної системи політичних знань, норм і цінностей. Забезпечує вміння орієнтуватись у політичному просторі й виконувати певні владні функції.

Політична соціалізація – складний, багатоступеневий та багатогранний процес засвоєння інформації, її інтерпретації та пристосування до своїх інтересів та потреб, а також намірів щодо реалізації їх у житті в процесі взаємовідносин з суспільством і державою.

Чинники політичної соціалізації можна поділити на 2 групи – первинні, до яких відносяться сім'я, друзі, релігійні групи тощо, та вторинні, а саме політичні партії, трудові колективи, громадські організації.

В процесі соціалізації людини до певного політичного середовища (партії, громадської організації, руху, парламенту) можна розмістити змістовні фази. Першою фазою є адаптація, під якою розуміють пристосування індивіда до існуючих у політичному угрупованні норм, так би мовити, зовнішнє їх сприйняття.

Друга фаза – інтеріоризації (від interior – внутрішній) – є більш складним процесом, який пов'язаний, зокрема, з тим, що практична діяльність людини у складі політичної спільноти активно впливає на перетворення внутрішньої структури особистості, зокрема, цінностей, якими керується людина тощо.

Нарешті, за інтеріоризацією слідує фаза екстеріоризації, коли відбувається найбільш активний вплив самого індивіда на діяльність політичної групи, її структуру, групову самосвідомість. Адже групові норми в процесі того, що індивід „пропускає їх крізь себе”, „проживає в собі”, неминуче видозмінюються.

Політична соціалізація характеризується також різними її механізмами. Найбільш детально це поняття розроблялося соціологами. З. Фрейд виокремлював такі механізми соціалізації, як імітація, ідентифікація тощо. В свою чергу фон Візе виокремлює пристосуванство, суперництво, конфлікт та інші. Саме ідентифікація з референтною групою (тобто групою, з якою індивід співвідносить свою поведінку) служить одним з найбільш розповсюджених в політичному середовищі механізмів. Вона може відбуватися через залучення до символів політичної групи. Прикладом може служити ситуація під час президентських виборів 2004-2005 рр., коли багато людей носили речі певного кольору, з якими асоціювалася політична сила, що брала участь у виборах.

Деякі політологи виокремлюють різні моделі соціалізації. Так, на думку Л. Климанської, за всього їх розмаїття можна виділити 2 моделі соціалізації – модель підкорення та модель інтересу. Ми не можемо сказати, що ці моделі, хоча висхідно вони протистоять одна одній, реалізуються окремо. Часто це відбувається водночас. Адже навіть модель підкорення ефективно діє, коли таке підкорення має свідомий характер. І навпаки, зацікавленість у входженні до політичної групи не виключає необхідності поступового засвоєння норм, а до того – механічного їх дотримання.

Політична соціалізація триває протягом усього життя індивіда. Проте у ній можна виокремити певні етапи. Так, соціальні психологи та педагоги твердять про важливість віку 8-13 років як етапу формування політичних поглядів людини. Особливістю цього етапу є те, що діти говорять не про політичний лад як такий, а про особистості, з якими цей лад пов'язаний, тобто про політичних лідерів. Після 13-14 років розрізнена інформація починає складатися в певну систему.

Нарешті, 18 років вважаються віком, коли індивід здатен брати свідому рівноправну участь у політичному житті. З цим пов'язаний той факт, що в більшості країн саме з цього віку дозволено брати участь у виборах, референдумах, вступати до партій.

З іншого боку, обіймання політичних посад у більшості держав дозволено з більш старшого віку. Наприклад, згідно з Конституцією України, народним депутатом може стати людина, якій на час виборів виповнився 21 рік, Президентом – у 35 років. Це пов'язане, зокрема, з тим, що політичні рішення, які ухвалюють індивіди на відповідних посадах, впливають на інших людей, відтак їх прийняття пов'язане з почуттям відповідальності, яке формується в процесі набуття життєвого досвіду.

Питання 2. Політичне лідерство

Поняття політичного лідерства, його функції, типологія лідерства. Одним з аспектів взаємовідносин людини і політики є проблема політичного лідерства. Під лідером розуміють індивіда, який здійснює пріоритетний вплив на певне політичне об'єднання або на все суспільство завдяки своїй діяльності.

Лідерство може бути формальним та неформальним. В першому випадку індивід займає посаду в ієрархії політичної організації. Відтак статус – це формальний аспект політичного лідерства. Водночас індивід може здійснювати вплив на прийняття політичних рішень, не обіймаючи посади в політичній ієрархії, натомість використовуючи для цього знання, досвід, інформацію, політичні зв'язки. Отже, неформальний аспект полягає в індивідуальних якостях людини, її здатності виконувати роль лідера, в прагненні володарювати, у визнанні за нею права на керівництво з боку організації або групи.

Хоча формальне політичне лідерство визначається політичною посадою, його слід відрізнити від бюрократичного впливу на політичну владу. Саме слово „лідерство” походить від англ. to lead – вести. Йдеться про здатність лідера вести за собою людей, організовувати їх на виконання політичних цілей, на досягнення влади. Посада автоматично не гарантує цього, вимагаючи від лідера певних якостей.

Вміння вести за собою людей значною мірою залежить від здатності політика чітко аналізувати соціально-політичну ситуацію та формулювати цілі, які б надихали його прибічників. Відтак серед функцій лідерства слід виокремити (за Р. Такером): - консолідує (інтеграція суспільства, послідовників); - діагностичну (визначення ситуації); - директивну (визначення напрямку дій в інтересах групи); - іноваційну

(ініціювання та розробка змін у політичному курсі, дизайні політичної системи); - мобілізуючу (домагання підтримки групою свого бачення ситуації і плану дій); - комунікаційну (лідери пов'язують владу та громадян, що запобігає відчуженню останніх від управління); - інформаційну (в сучасному суспільстві люди навряд чи здатні будуть організовуватись на певні дії без детальної інформації про вигоди цих дій для них особисто, про мету даних дій, їхні можливі наслідки) тощо.

Аналіз політичних подій в країнах, організаціях дає змогу зробити висновок, що політичні лідери можуть виконувати й інші функції. Серед них – надання соціального та політичного захисту членам партій та виборцям, реалізація компенсаторної функції політики. А. Пахарев виокремлює також легітимізаційну функцію. Навіть радикальні опозиційні лідери, якщо вони беруть участь у діяльності політичних інститутів, таким чином легітимізують в очах своїх прибічників даний політичний режим.

Концепції лідерства. В політології існують різні концепції, які пояснюють політичне лідерство. Вони можуть доповнювати або обмежувати одна іншу.

1. "Теорія рис". Пояснює феномен лідерства видатними якостями особи. До таких традиційно відносять розум, енергію, організаційні здібності, компетентність, готовність взяти відповідальність, інноваційність, силу волі, ораторські здібності тощо. Одним із перших її авторів був соціолог Е. Богардус. На його думку, лідера формують і виділяють із середовища людей, що його оточують, енергія, розум і характер. Серед важливих рис, які необхідні політичному лідеру, він також називав почуття гумору, такт, уміння привернути до себе увагу. Український дослідник Д. Донцов виокремлював такі якості, як мужність, шляхетність та мудрість.

Недолік цієї концепції був виявлений в процесі її розвитку американськими соціологами. З'ясувалося, що, чим детальнішими і докладнішими стають списки таких рис, тим більше вони збігаються із сукупністю психологічних та соціальних рис людини взагалі. Одним із слабких місць "теорії рис" було також неврахування соціальної обумовленості процесу становлення лідера.

2. Концепція лідера як виразника інтересів. Певна частина дослідників вважає, що суть політичного лідерства – у дбайливому ставленні до потреб людей (передусім своїх виборців) і в наданні їм допомоги в задоволенні цих потреб. Відтак лідера розглядають як виразника інтересів. Але виникає дилема: або лідер у всьому повинен дотримуватися поглядів виборців і чинити так, як вони бажають, навіть у тих випадках, коли це може суперечити інтересам прогресивного розвитку країни, або він має діяти як самостійно мислячий суб'єкт, приймаючи незалежні й не завжди популярні рішення.

3. Прихильники ще одного погляду розглядають лідерство під кутом зору "здатності лідера задовольняти потреби послідовників" (У. Берк), бути людиною-маріонеткою, яка здатна найбільш успішно здійснювати орієнтацію на інших. Лідером керують і дають йому силу його прибічники.

4. Ситуаційна теорія. Її прихильники стверджують, що лідерство – це насамперед продукт ситуації, що складається у групі (Ф. Фідлер). У найбільш сприятливих ситуаціях або, навпаки, у несприятливих кращих результатів досягає лідер, який орієнтується на завдання, що стоять перед політичною спільнотою, а не на виборців, прибічників. Завдання політичного керівництва є тоді функцією ситуації, а не визначається лідером. При помірно сприятливій ситуації, навпаки, більш успішним є той лідер, який орієнтується на людей.

Певні аспекти всіх цих підходів можна використати для визначення особистості, що здатна бути сильним політичним лідером. Адже такий лідер повинен володіти певними психологічними якостями, як твердить "теорія рис". Та водночас він мусить чітко реагувати на потреби своїх послідовників, виборців і вміти спонукати людей до дій заради досягнення поставлених цілей у відповідний для цього час.

Класифікація політичного лідерства. Крім зазначеного вище поділу політичних лідерів на формальних та неформальних, існує безліч типологій політичних лідерів.

Наприклад, за рівнем політичної діяльності виокремлюють лідерів загальнонаціональних, регіональних, місцевих, світових.

За соціальною базою політичні лідери бувають робочі, буржуазні, молодіжні тощо.

Також політичних лідерів поділяють залежно від організацій, які вони очолюють. За цим критерієм виокремлюють партійних лідерів, лідерів громадських організацій та суспільних рухів тощо. До цієї групи слід також віднести, наприклад, парламентських лідерів. Характер організації визначає й тип вимог, які ставляться до їх лідерів.

За місцем у системі влади виділяють лідерів правлячих партій та опозиційних лідерів. Дана класифікація зумовлена також різними вимогами, які реалізують у своїй діяльності лідери.

Розбіжності у політичній тактиці зумовлюють розрізнення революційних, консервативних, реформаторських лідерів.

Залежно від методів управління політичними масами лідери можуть поділятися на лідерів демократичних та авторитарних. Першим властиві колегіальне прийняття рішень, налагодження зворотнього зв'язку з масами, врахування громадської думки, сприяння масовому обговоренню політичних цілей та методів їх досягнення. Навпаки, авторитарні лідери схильні до індивідуального прийняття рішень, опертя на систему наказів. Як правило, авторитарними лідерами є лідери радикальних політичних сил.

Враховуючи розгалуженість предмету сьогоденної політичної діяльності та нездатність однієї людини охопити все коло політичних проблем, різний ступінь компетентності учасників політичних процесів, будь-який політичний лідер в своїх діях змушений поєднувати в тій чи іншій пропорції як демократичні, так і авторитарні методи.

Розрізняються політичні лідери й за іншими засобами консолідації своїх політичних прибічників. Важливу роль в цьому відіграють ідеологічні принципи, якими керуються лідери. Проте й з цього боку в середовищі політичних лідерів існують розбіжності. Є такі, які використовують чітко визначені і систематизовані ідеологічні принципи і намагаються не відходити від них, відтак таких лідерів часто називають ідеологічними. Водночас в сучасній політиці найчастіше зустрічаються такі лідери, які досить гнучко відносяться до ідеологічних принципів і можуть навіть протягом незначного часу істотно еволюціонувати в ідеологічному відношенні, пристосовуючись до політичної ситуації.

М. Вебер відповідно до власної класифікації типів легітимності влади виокремлював традиційних, харизматичних та так званих рутинних лідерів. Феномен харизми особливо яскраво спостерігається під час мітингів, демонстрацій тощо, тобто під час безпосереднього контакту людини з харизматиком.

Поширеною у політології є класифікація М. Херманна, який виокремлював лідерів – „комівояжерів” (будує систему контролю над послідовниками завдяки задоволенню їх потреб), „пожежників” (основна характеристика – реакція на зовнішню ситуацію), „маріонеток” (ними маніпулюють інші індивіди, його прибічники).

Л. Климанська розрізняє політичних лідерів також за психологічними позиціями щодо влади, виділяючи лідерів:

- які відносяться до влади як до гри. Гравець намагається будь-що здобути визнання і підтримку, мало цікавлячись ідеологічними та політичними програмами, адже глибокі й щирі ідейні переконання можуть перешкодити успіху;

- для яких цінність влади пов'язана з можливістю панувати над іншими. Це властиве насамперед для авторитарної особистості, яка знаходить задоволення від нав'язування своєї волі іншому. В такому ставленні Е. Фромм вбачає прояв слабкості й розгубленості особи, прояв її своєрідної утечі від свободи;

- які вбачають у владі джерело багатства, престижу, слави або інших особистих вигод;

- які мету влади вбачають у служінні суспільству. Така позиція найчастіше виникає у складних історичних ситуаціях, коли на перший план висуваються проблема вибору напряму розвитку, співвідношення мети і засобів її досягнення.

Основні системи рекрутування політичних лідерів. Політологи виходять з існування двох систем рекрутування політичних лідерів, які мають умовні назви антрепренерської системи та системи гільдій.

Таблиця. Системи рекрутування політичних лідерів

Показники	Антрепренерська	Система гільдій
-----------	-----------------	-----------------

Характер	відкрита	закрита
Коло претендентів	відбір здійснюється з представників будь-яких суспільних груп	відбір здійснюється лише з представників політичної еліти
Вимоги до претендентів	першочергове значення особистих якостей	залежність лідерства від посади
Ступінь інституціоналізації	низька, з невеликою кількістю фільтрів	висока, з багатьма фільтрами
Електорат	широкий	обмежений
Наявність конкуренції	висока конкурентність і відкрите суперництво	приховане суперництво

Антрепренерська система сприяє підживленню політикуму за рахунок талановитих людей з інших верств. Вона важлива в умовах, коли особисті якості лідера є ресурсом політичної групи. Дана система характерна для демократичної держави і особливо яскраво проявляється в кризові часи. Саме в період алжирської кризи до керівництва Францією у 1958 р. прийшов авторитетний і вольовий генерал Ш. де Голль, що допомогло врегулювати кризу. Під час розпаду тоталітарного режиму і відновлення демократії у Центральній Європі до влади у Чехії прийшов колишній драматург В. Гавел, у Польщі – колишній електрик Л. Валенса. В Україні у часи перебудови та перші роки незалежності впливовими політичними лідерами стали представники національної інтелігенції І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський та інші.

Система гільдій у своєму чистому вигляді, звичайно, більш консервативна і менш демократична. Вона призводить до бюрократизації, організаційної рутини, консерватизму, породжує конформізм. Без доповнення конкурентними механізмами вона веде до поступової деградації лідерів, їх перетворення у вузьку привілейовану касту, як це було у країнах тоталітарного соціалізму. Водночас це не означає, що їй немає місця у сучасному демократичному суспільстві. До сильних її сторін слід віднести врівноваженість рішень, менший ступінь ризику при їх прийнятті і меншу вірогідність внутрішніх конфліктів, більшу передбачуваність політики.

Питання 3. Політичні еліти як суб'єкти політики

Історія елітизму в політології. Сучасні події свідчать про те, що навіть за демократичного режиму одну з найважливіших ролей в політичному житті відіграють політичні еліти. Відтак проблема еліт є однією з центральних у політології.

Сам термін "еліта" в перекладі з латини означає "кращий, добірний". В XIX ст. так стали називати вищі групи у системі суспільної ієрархії. Еліта – це меншість суспільства, представники якої мають такі соціальні якості, які дають їм змогу відігравати провідні ролі. Залежно від сфери формування і діяльності елітних груп виділяють політичну, економічну, духовну, військову, наукову, технічну, дипломатичну та інші види еліт.

Проблемою політичних еліт в стародавні часи, в період Середньовіччя та в добу Відродження займалися Платон, Н. Макіавеллі та ін. Значний сплеск інтересу до неї можна спостерігати наприкінці XIX та на початку XX ст. Як не дивно, але це сталося внаслідок демократизації політичного життя, впровадження виборчих механізмів формування органів влади та поширення масових суспільних рухів. Якщо у попередні часи політичне керівництво формувалося майже виключно з представників економічно пануючого класу, то у XIX ст. механізми такого формування стали складнішими. Більше того, становлення організованого капіталізму призвело до того, що саме посада забезпечувала провідні позиції в економіці, а не навпаки. Актуалізувалося питання – якщо не приналежність до того чи іншого економічного класу, то що в індивідах сприяє їх успіху в політичній діяльності?

Серед "піонерів" елітистських концепцій були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. Моска був першим, хто впровадив в науковий обіг поняття політичного класу, який править суспільством. Він виокремив тенденції розвитку політичного класу. Перша – аристократична – полягає у закритості політичного класу, спадкоємності при зайнятті

управлінських посад і, врешті-решт, здатна призводити до виродження еліти. Навпаки, демократична тенденція передбачає постійне оновлення еліти, що попереджає її дегенерацію. Моска вважав за доцільне поєднання обох тенденцій, адже інтереси суспільства вимагають не лише динаміки еліти, а й певної стабільності.

В. Парето досліджував показники, за рахунок яких еліта виокремлюється серед інших груп. На його думку, еліта – це перевага розуму, характеру, спритності, причому зазначені характеристики даються від народження. Не дивно, що в 1920-1930-х рр. його ідеї лягли в основу ідеології італійського фашизму. Розвиток суспільства, на думку Парето, відбувається завдяки зміні еліт. Їх колообіг є універсальним законом розвитку. З-поміж еліт він виокремлював „левів” та „лисиць”. Перші здатні до рішучих дій, насильства, а відтак найбільш ефективні в кризові періоди. Навпаки, „лисиці” відзначаються хитрістю, тому ефективно правлять в періоди спокійного розвитку.

Р. Міхельс, аналізуючи поширення демократії, дійшов висновку, що залучення мас до влади веде демократію до загибелі. Пересічні громадяни некомпетентні в питаннях управління, не здатні самоорганізовуватись. Ці недоліки вони компенсують шаном до вождів, здатністю підкорятися. Внаслідок цього в організаціях відбуваються процеси, які дали Міхельсу змогу вивести „залізний закон олігархізації”. Олігархізація проявляється через виокремлення панівної меншості. Це зумовлено потребою професійного керівництва, яке з часом спирається на платний бюрократичний апарат.

Проблема політичної еліти аналізується в українській політології. В. Липинський вважав, що дієздатна національна еліта неможлива без сили, яку вона здобуває в процесі матеріального виробництва, та морального авторитету, який спирається на законність виконання національних завдань. Проблеми творення еліти були важливим елементом інтегрального націоналізму Д. Донцова. Він протиставляє демократії, європейському парламентаризму "ідею ієрархізованої суспільності". На думку Донцова, реалізація державницької ідеї можливе лише на основі діяльності повноцінної провідної верстви. Цю верству утворюють люди, які керуються волею до життя, агресивністю, експансіонізмом. Вони здатні накинути свою волю масам і тримати останні в покорі.

Впродовж решти десятиліть XX ст. народилися нові елітистські концепції. В межах ціннісних концепцій аналізувалася елітарність як соціальна якість, а формування еліти – як результат природного відбору. Російський філософ Н.Бердяєв вивів такий показник, як коефіцієнт еліти в суспільстві. На його думку, оптимальною його величиною є 5%. Якщо ж чисельність еліти знижується до 1%, то вона вироджується на самодостатню касту, а на суспільство чекає катастрофа.

В рамках функціоналістського теоретичного напрямку Келлер, Пісмен, Штаммер розвивали так звані теорії плюралізму еліт. На їх думку, єдиної суспільної еліти немає, натомість існують еліти демографічних, регіональних, професійних, релігійних груп. Відтак еліти представляють інтереси соціальних груп та реалізують їх в своїй діяльності.

Поняття елітарності як вродженої якості відкидали представники ліволіберальних елітистських концепцій. Основним показником елітарності, на їх думку, є посада, яку обіймає індивід. Хоча маси мають обмежені можливості впливу на діяльність еліт, їх представники можуть за рахунок кар'єрного зростання влитися до складу еліти.

Представники демократичного елітизму (Шумпетер, Ліпсет) стверджували, що демократія характеризується не стільки впливом мас на політику, скільки конкуренцією між елітними угрупованнями. Еліта, на їх думку, здатна нівелювати недоліки масової свідомості – іраціоналізму, емоційної невірноваженості, схильності до крайнощів.

В неоелітизмі, представниками якого є сучасні західні дослідники Дай, Зіглер, на противагу плюралістському елітизму стверджується, що правляча меншість не є типовим представником мас, а формується з вищої за статусом соціально-економічної верстви. Усі еліти єдині з точки зору цінностей існуючої системи і її збереження, а розходження виникають лише по вузькому колу питань. До еліти допускаються лише ті представники інших соціальних груп, які приймають „правила гри”.

Політичні еліти: поняття, функції. Аналізуючи сучасні визначення, слід зробити висновок, що під політичними елітами розуміють суспільні групи, які здійснюють владу, забезпечують збереження та відтворення політичних цінностей і політичної системи,

діють з метою задоволення власних потреб та інтересів або всього народу, користуються перевагами свого становища. Це відносно замкнені спільноти, які мають вирішальний вплив на розробку, прийняття і впровадження політичних рішень.

Водночас існують широке і вузьке розуміння політичної еліти. У вузькому розумінні до еліти належать індивіди, які безпосередньо приймають політичні рішення та організують їх виконання. Це, передусім, президенти, службовці органів виконавчої влади, депутати, керівники партій. У широкому розумінні до еліти зараховують усіх, хто справляє істотний вплив на політичні процеси: політиків, підприємців, вище офіцерство, служителів церкви, керівників науки, освіти, культури, представників мас-медіа, або, навпаки, тих, хто має необхідні якості і потенційно може поповнити еліту тощо. Тому політична еліта поділяється на еліту влади і еліту впливу.

Політична еліта поповнюється за рахунок "субеліти", тобто верстви, яка є проміжною між більшістю суспільства і політичною елітою. Вона різними методами підтримує еліту, поповнює її новими членами, а також приймає тих, хто відходить, "випадає" з еліти. Відсутність підтримки еліти з боку субеліти може призвести до явної або прихованої політичної кризи.

До функцій політичної еліти відносять:

- всебічний аналіз політичної ситуації, політичне прогнозування і вироблення стратегії і тактики політичної діяльності різних політичних сил. Політичні еліти визначають пріоритети державної політики, забезпечують підготовку, прийняття та реалізацію політичних рішень;
- політичне представництво соціальних груп. В надрах політичних еліт зароджуються ідеї про зміну політичних курсів на підставі врахування потреб та інтересів певних суспільних груп та пристосування їх до політичних реальностей;
- виступають основною базою підготовки та висунення керівних кадрів, формування адміністративного апарату, резервом політичних лідерів різних рівнів;
- самовідтворення, саморегуляція свого складу через відбір осіб із середовища певних суспільних верств.

Класифікація політичних еліт.

Поділ політичних еліт на загальнонаціональні, регіональні, місцеві вказує на рівень та обсяг впливу панівної верстви в політичному просторі, а також на особливості основних завдань, які стоять перед нею.

За класифікацією політичних інститутів виокремлюють еліти державні, адміністративні (еліти, представники яких займають впливові адміністративні посади в різних органах державної влади, місцевого самоврядування), партійні (здійснюють переважний вплив на функціонування партій) тощо.

За джерелами поповнення, зв'язками з іншими соціальними групами, інтенсивністю оновлення можна вирізнити відкриті та закриті еліти. Першим властива здатність рекрутувати до своїх лав представників інших політичних та соціальних груп, вони швидше оновлюються, більш динамічні. Тобто, для них властива антрепренерська система рекрутування політичних лідерів. Як правило, такі еліти характерні для демократичних політичних систем, політичних партій.

Навпаки, потрапити в так звані закриті еліти представнику інших політичних та соціальних груп надзвичайно важко (гільдійна система). Внутрішнє середовище таких еліт характеризується патрон-клієнтарними зв'язками, кулуарним процесом прийняття рішень, високим рівнем централізації владних повноважень в такій елітній групі. З іншого боку, закриті еліти можуть бути набагато консолідованішими, ніж еліти відкриті. Такі еліти збільшого функціонують в радикальних та маловпливових політичних організаціях. Крім того, вони властиві для таких специфічних інститутів, як спецслужби.

Залежно від відношення еліти до влади виділяють правлячі та опозиційні еліти. Внаслідок політичних процесів вони можуть змінювати ці характеристики. Відтак цей поділ зовсім необов'язково пов'язаний з принциповими розбіжностями між політичними угрупованнями. Якщо опозиція формується з тих самих суспільних верств і дотримується тих самих цінностей, що й правляча на даний час політична сила, але має свій погляд на методи керівництва суспільством, тоді це буде системна, або лояльна опозиція.

Для того, щоб підкреслити ці розбіжності в разі їх наявності вживають ще один термін – контреліта. Контрелітою є не будь-яка опозиція, а лише так звана антисистемна опозиція, яка прагне істотно змінити напрям суспільного розвитку.

Контрольні запитання

1. Чому забезпечення політичної участі громадян вважається чинником виживання сучасних демократичних систем? Чому демократія не може обмежуватися лише участю у виборах органів влади?
2. Назвіть основні форми політичної участі громадян в сучасній політиці.
3. Чим характеризується сучасний стан політичної участі громадян України?
4. Що означає поняття політичного лідерства?
5. Які функції відіграють політичні лідери?
6. Назвіть та охарактеризуйте основні концепції політичного лідерства.
7. Чому для сучасного лідера важливо поєднувати демократичні та авторитарні стилі управління?
8. Які існують системи поповнення політичних лідерів? Від чого залежить домінування тієї чи іншої системи в певній країні чи політичній організації? Яка з систем рекрутування сьогодні найбільш поширена в Україні?
9. Назвіть найвпливовіших, на Вашу думку, політичних лідерів України. До якого типу лідерів, з точки зору психологічної позиції стосовно влади, Ви б їх віднесли?
10. Розкрийте суспільно-політичні передумови появи елітистських концепцій у політології на зламі XIX-XX ст.ст. Що означає поняття політичного класу?
11. Розкрийте два основні підходи до визначення політичних еліт.
12. Які функції виконують політичні еліти?
13. Наведіть типологію політичних еліт за різними критеріями.

Література

1. Бойко О.Д., Горбатенко В.П., Денисюк С.Г., Зеленько Г.І. та ін. Прикладна політологія: навч. посіб. / В.П. Горбатенко (ред.). – К. : Академія, 2008. – С. 270-294.
2. Гаман-Голутвина О.В. Процессы современного элитогенеза: мировой и отечественный опыт. Часть I // Полис. – 2008. – №6. – С.70-85.
3. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С.225-232.
4. Головатий М.Ф. Професія – політик. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 87 с.
5. Пакульски Я., Василевски Я. Циркуляция политических элит: от лис к львам // Полис. – 2008. – №6. – С.23-36.
6. Парето В. Компендиум по общей социологии // Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т.2. – М., 1992. – С.59-67.
7. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. – К.: Знание Украины, 2001. – 270 с.
8. Політологія / А. Колодій та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – С. 129-161, 338-366.
9. Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). — 3-те вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – С. 302-313.
10. Політологія: Підруч. для вищих навч. закл. III-IV рівнів акредитації / Ф.М. Кирилюк (ред.). – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Здоров'я, 2004. – С. 389-410.
11. Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – 261 с.
12. Практикум з політології / За ред. проф. Ф.М. Кирилюка. – К.: ВД «Комп'ютерпрес», 2003. – С. 515-552.
13. Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали засідання «круглого столу», Київ, 16 квітня 2003 р. / Національний ін-т стратегічних досліджень. — К.: ТОВ «Видавництво «Деметра», 2003. — 96с.

14. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – С. 430-476.
15. Шульга М.А. Правляча еліта сучасної України. – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 68 с.

ЛЕКЦІЯ 7. ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ЕТНОСІВ ТА НАЦІЙ

Основні поняття: етнос, нація, народ, національність, етногенез, політична нація, етнічна нація, націоналізм, громадянський націоналізм, інтегральний націоналізм, ксенофобія, національний інтерес, етнополітика, національний суверенітет.

План

1. Етнос, нація: концептуальні підходи, історичні форми, типологізація.
2. Націоналізм, національні інтереси, етнополітика: визначення, сутність.

Питання 1. Етнос, нація: концептуальні підходи, історичні форми, типологізація.

В сучасному світі політична суб'єктність етносів та націй позбавилася будь-яких сумнівів. Породжені цими великими спільнотами процеси сьогодні розглядаються як потужний фактор розвитку, що зумовлює докорінні регіональні та глобальні зміни, призводить до міжнародних криз, непримиренних конфліктів, які супроводжуються жертвами та матеріальними втратами.

XXI ст. стало свідком відродження етнічного націоналізму, ксенофобського расизму, релігійного фундаменталізму, групових антагонізмів. Етнічні виступи за автономію та відокремлення, війни за національне возз'єднання, жорстокі расові конфлікти за ринки праці та соціальний захист поширилися всіма континентами. Попри зусилля урядів, міжнародних інституцій їх найважче врегулювати з огляду на інтереси всіх сторін. Про це свідчать події в колишній Югославії, на Кавказі, на Близькому Сході, на Африканському Розі та навіть в таких стабільних країнах, як Канада, Велика Британія, Бельгія, Іспанія, Франція, Італія, Німеччина.

Як пояснити цей парадокс? Існують різні погляди і підходи до аналізу націй: глобально-культурний, модерністський, примордіалістський (від лат. *primordialis* – первісний) тощо. Але жоден з них не здатен вичерпати всю складність посталих проблем.

Насамперед слід врахувати поліетнічність, багатонаціональність людства. За даними ЮНЕСКО в світі налічується близько 4 тис. етносів, з яких 800 стали націями, і з них менше 200 – державами. Майже 90 % сучасних держав поліетнічні.

Як неодмінні суб'єкти сучасності, нації навряд чи зникнуть в найближчому майбутньому, принаймні доки всі регіони планети не набудуть рис сучасності, не модернізуються – так вважають прихильники **модернізаційного** підходу. Модернізація, яку зазвичай виводять від Великої Французької і промислової революцій, змінила життя кожної людини на планеті, відірвала її від звичних практик. Модернізаційна революція принесла помітну суспільну фрагментацію, але водночас й нові види комунікації та інтеграції, що базуються, зокрема, на нових електронних технологіях. В цих умовах нації виступають своєрідними інструментами контролю значних соціальних змін. Вони забезпечують людей відповідними світоглядами, легітимізують діяльність національних держав.

Примордіалістами нації розглядаються як вічні феномени. Модернізація і так звана постмодерна епоха для них є минулими, а нації завжди будуть фундаментом людського суспільства. Навіть якщо членів певної нації примусити забути її, природа зрештою візьме своє і нація відродиться. Конкретні нації виконують загальнолюдські функції, забезпечують суспільну єдність, порядок, дружні стосунки. Незважаючи на соціальні, політичні перетворення, сутність етнічних і національних зв'язків, як вважають примордіалісти, збережеться назавжди.

Отже, спробуємо проаналізувати проблеми виникнення, сутності і характеру етносів та націй, їх місця і ролі в суспільному житті, зокрема в політиці.

Етнос і нація як суспільні явища є близькими, але не тотожними. Чисто етимологічно етнос (з грецької мови), а нація (з латини) означають народ.

З приводу визначення змісту, сутності етносу і нації в політології та етнополітології не існує єдиної точки зору. Предметом наукових дискусій ці поняття залишаються від початку нового етнонаціонального відродження 60-80-х рр. XX ст. Спочатку західні, а згодом вітчизняні вчені розпочали активну розробку та дослідження в галузі етнополітології.

Етнос. В західній етнополітології поширення набув термін „етнічність”, який вживається і як синонім етносу та етнічної (національної) групи, і як синонім національності (нації), народу тощо. Проте за багатьма своїми ознаками це далеко не одне і те ж.

Що являє собою спільнота, за якою в українській та російській мовах закріпилася назва „етнос”?

Канадський вчений Д. Жуто-Лі під „етнічними групами” розуміє певну групу осіб, які мають спільні атрибути („данності”): біологічна раса та родові зв’язки або елементи матеріальної культури, способи дій та поведінки.

Англійський етнополітолог Е. Сміт наголошує на історичних та символіко-культурних атрибутах етнічної ідентичності. Під етнічною групою вчений розуміє такий „тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфам про спільне походження та історичній пам’яті і вирізняється однією, а то й кількома інституціями”. Е. Сміт визначає етнос як „сукупність людей, що їх принаймні дехто з чужинців вважає за окремі культурні та історичні групи”, хоча вони можуть і не відрізнятися високою свідомістю взаємозалежності. Головними атрибутами цієї спільноти вчений називає: групову власну назву; міф про спільних предків; спільну історичну пам’ять; один або більше диференційних елементів спільної культури; зв’язок із конкретним „рідним краєм”; почуття солідарності між членами спільноти.

Отже, західні політологи при визначенні поняття „етнос” користуються майже однаковим набором ознак (чинників): біологічним (раса, спільне походження); культурним (мова, релігія, звичаї, традиції); історичним (спільність історії та історичної долі); психологічним (родова свідомість і спільні почуття). Постійним та головним чинником є спільне етнічне походження людей, яке частіше вважається міфологемою.

Загалом у сучасній науці можна виділити два підходи до визначення етносу: так звана етнографічна школа розглядає **етнос як соціально-історичну систему**, інші вчені – як **природний феномен, форму існування людини**. У першому випадку увага концентрується на спільному соціальному походженні та соціально-класовій приналежності членів спільноти.

В рамках природознавчого підходу аналізується вплив географічного фактору, ландшафту на етнос, досліджується роль етнічних контактів. В контексті цього підходу значний інтерес становить багато в чому дискусійна, але водночас оригінальна **теорія етногенезу** Л. Гумільова. Етногенез вчений визначає як процес розвитку етносів від їх виникнення до розпаду з проходженням, як правило, чотирьох фаз: виникнення, піднесення, занепаду та вмирання.

Л. Гумільов розглядав етнос як специфічну форму існування виду „людини розумної”, як стійку динамічну систему людських організмів, що має особливу внутрішню структуру. Етнос – саме як система, а не сума людських організмів – розвивається в історичному часі, має початок і кінець. Етнос являє собою передусім явище географічне та біофізичне, яке набуває відповідної соціальної оболонки. Ландшафт, в якому перебуває адаптований етнос, „годує”, його. Різноманітність ландшафтів позначається на різноманітності етносів.

На думку Гумільова, універсальним критерієм відмінностей між етносами слугують стереотипи поведінки, що передаються спадково. Системними зв’язками в етнічному колективі виступають не свідомі відносини, а неусвідомлена симпатія – антипатія, „свій” – „чужий” (принцип компліментарності). Єдність етносу підтримується геобіохімічною енергією біосфери, ефект якої на етнічному рівні Гумільов описав як явище пасіонарності. Пасіонарність виникає внаслідок мутації всередині людської популяції, з’являються **люди-пасіонарії**, що володіють гіперенергією і відповідно з „колективу пасіонарів” з’являється етнос.

В залежності від різних обставин етноси отримують різний за силою заряд енергії, що визначає в подальшому їх відмінності, особливості поведінки і діяльності.

Таким чином, варто підсумувати, що політологія розглядає етноси як найдавніші природні людські спільноти, які виникли до появи класів та держав. Вважається, що

історичними формами етносів є **плем'я, народність тощо**. Деякі вчені до таких історичних форм відносять також рід і націю. В цьому переліку етнос постає як збірне, узагальнююче родове поняття для будь-яких етнічних спільнот.

Термін „**народ**” має кілька значень, передусім: 1) все населення країни; 2) одна з історичних форм існування етносу; 3) нація; 4) національність; 5) невелика за чисельністю етнічна спільнота, яка в силу різних обставин ще не перетворилася на націю; 6) клас або соціальна група; 7) маса будь – яких простих людей.

Поняття „нація” буде розглянуте докладно, а в даному контексті обмежимося відмінностями народу і нації. Як вже відзначалося, латинське слово „нація” походить з античних часів. У нові часи ним користувалися для означення політично активних вищих верств суспільства на противагу нижчим верствам - демосу - народу . Німецький вчений Ф. Тьоніс з цього приводу зазначав: „Народ – це первісний елемент суспільного життя, нація ж – специфічне модерне поняття. Народ – це сировина, природна речовина, нація ж – це скоріше ідея, соціологічний ідеал розуміння народу, зв’язаний з уявленням про широкі низи: нація ж натомість є ідеєю горішніх керуючих шарів, які прищеплюють її згодом серед народу згори”.

Український етнос складається із осіб українського походження або тих, хто вважає себе українцем незалежно від країни проживання. Українці в Україні становлять ядро цього етносу, або українську етнічну націю. Зарубіжні українці та особи українського походження – частини українського етносу, українські етнонаціональні групи.

Процеси етнічного розвитку сучасними дослідниками розглядаються не як лінійні, а як дискретні, хвилеподібні і локальні. Етногенез являє собою певний фон, на якому розгортається безперервний, глобальний соціальний розвиток. Етноси, як правило, не проходять всі стадії етногенезу, всі етапи суспільно-економічного розвитку. Однак певні періоди їх функціонування зумовлені конкретними соціально-економічними змінами, легітимізацією територіальних, державотворчих, культурних перетворень.

Наприклад, етнополітичну еволюцію українців О.Майборода подає наступним чином:

- 1) первісний етнічний субстрат (доіндоєвропейський, індоєвропейський, слов'янський);
- 2) давньоруський етнічний субстрат;
- 3) українська національність;
- 4) українська нація;
- 5) українська нація-держава

Серед етнічних процесів виокремлюють два різновиди: етноеволюційні та етнотрансформаційні.

Етноеволюційні процеси зумовлені соціально-економічними та політико-культурними чинниками, внаслідок чого змінюється склад етносу, структура його матеріальної, духовної, моральної культури, спосіб життя побут (трудова міграція, депортація, тощо).

Етнотрансформаційні процеси зумовлені взаємодією етнічних спільнот, внаслідок чого відбувається зміна самосвідомості всього етносу чи його частин, включення його окремих груп (елементів) до складу інших етносів, поява нових та зникнення існуючих етносів (поява діаспор, розпад – утворення поліетнічних держав тощо.).

Найбільш виразними сутнісними змінами в ході етнічних процесів є етнічна консолідація та етнічна асиміляція.

Нація. Існує близько сотні наукових визначень нації, хоча дехто з авторитетних дослідників вважає, що такого визначення взагалі дати не можна (Б. Андерсон, В. Тішков). Найбільш поширені два підходи до нації :

- як до етнічної спільноти;
- як до політичної спільноти.

Деякі нації проходять у своєму розвитку шлях від **етнічності** до **політичного становлення з державним оформленням** (саме такий шлях пройшли українці), інші – **від політичності до етнічності**, коли держава відіграє визначальну роль у формуванні культурної спільноти (нації в Західній Європі).

Українські етнополітологи виокремлюють такі основні теорії нації.

Історично першою була політична теорія, яка розглядає націю як політичний організм, або державу. Вона почала складатися на початку XVII ст. У працях голандського вченого Г. Гроція, в енциклопедичній літературі тих часів містилися такі визначення:

„Нація – це велика кількість родин однієї й тієї самої крові, які народилися в одній і тій самій країні і живуть під одним і тим же урядом”;

„Нація – збірне поняття, що вжите для означення певної кількості людей, які мешкають у цьому регіоні та підпорядковуються цьому урядові і різняться від інших своєрідним характером”.

Італійський вчений П.С. Манчіні створив перелік „об’єктивних ознак нації”: 1) територія проживання; 2) походження; 3) мова; 4) звичай та побут; 5) переживання та історична доля; 6) законодавство.

М. Вебер головним у визначенні націй називає її „прагнення створити суверенну державність”.

Е. Сміт вважає, що утворення націй стало наслідком енергійної програми політичного згуртування. Головними ознаками сучасних (модерних) націй вчений вважає: - вимогу єдиного юридичного кодексу спільних прав і обов’язків з правом громадянства, якщо нація незалежна; - об’єднану економіку з суспільним поділом праці, переміщенням людей і товарів по всій національній території; - необхідність компактної території, бажано з „природними” захисними кордонами; - єдину політичну культуру, загальну освіту тощо.

Г. Сетон-Уотсон уточнює, що нація повинна мати ще й „правову державну структуру”.

В цьому саме ключі формулює власне політичне визначення нації К.Дойч: „Нація – це народ, який володіє державою”.

Прихильники психологічної теорії нації Е. Ренан, О. Бауер, І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г. Лебон виводять природу нації із „духовної спільності”, „духу народу”, „національної душі”, загалом – вияву масової свідомості та колективної волі. Широке розповсюдження отримав вислів Е. Ренана про націю як „повсякденний плебісцит”, про національну солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і які мають бути зроблені в майбутньому.

Дещо по-іншому визначав сутність націй теоретик австромарксизму О. Бауер. Нація, на його думку, спирається на специфічний національний характер, який трактувався як „комплекс притаманних нації фізичних і психічних ознак, що об’єднують всіх членів нації і відрізняють їх від інших націй. Шлях до „справжньої нації” можливий, за Бауером, при соціалізмі через усунення суспільних відмінностей, консолідацію.

До психологічного підходу у визначенні націй схилився і професор Гарвардського університету Г. Емерсон: „Все, що ми можемо сказати про націю – це те, що нація існує тоді, коли активна і досить багаточисельна частина її членів переконана, що вона існує. Не зовнішні об’єктивні риси, а суб’єктивне переконання є вирішальним фактором.”

Культурологічна теорія нації. Засновник даної теорії – відомий теоретик австромарксизму К. Реннер (псевдонім Р.Шпрингер). За Реннером, нація – „культурне співтовариство”, для її оформлення обов’язковими є національна духовна культура та спільна літературна мова.

Загалом термін „культурна нація” вживається і до сьогодні в німецькомовній літературі, хоча прибічниками культурологічної теорії нації можна вважати деяких британських та американських вчених (К. Хайєс, Г. Сетон-Уотсон та ін.).

Історико-економічна теорія була домінуючою в радянській історіографії і пов’язувалася з іменами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. Однак більшість західних вчених заперечують наявність у класиків марксизму-ленінізму самостійної завершеної наукової теорії нації. Нація визначалася як другорядна щодо класу спільнота. В СРСР поширеним було сталінське, без посилання на авторство, визначення нації з переліком обов’язкових для цієї спільноти чотирьох ознак: спільності території, економічного життя, мови, особливостей психічного складу і культури.

На Заході історико-економічною теорією нації визнається наукова теорія, розроблена відомим німецьким соціал-демократом К. Каутським. Згідно з цією теорією: 1) нація – продукт суспільного розвитку; 2) націю утворює група людей, яких об’єднує мова і повсякденні економічні відносини.

Етнічна теорія нації. Найбільш відомий етніцист, етносимволіст, прибічник етнічної теорії нації Е. Сміт. Кілька його праць „Етнічне відродження”, „Держави і нації в третьому світі”, „Етнічне походження націй”, „Національна ідентичність”, „Нації та націоналізм у глобальному світі” присвячені аналізу теорії нації і можуть розглядатися як серйозні заявки на створення загальної теорії нації. Е. Сміт наголошує, що в сучасному світі все більше етнічностей (в розумінні етносів) поза Західною Європою почали домагатися статусу нації, виходячи на арену політичного життя, і повели боротьбу за створення або відродження своїх власних держав, незважаючи при цьому на власну чисельність, рівень економічного розвитку, тощо. Щоб вижити, етнічність має набути атрибутів нації, робить висновок Е. Сміт.

Нація – це політично свідомо етнічність, яка домагається права на державність, завдяки тому, що є етнічністю, – так вважає ще один етніцист П. Ван ден Берг.

Такі етнічності західна етнополітологія називає „нація-група”, „етнічна нація”, „етнонація”. Цими термінами розмежовується власне етнічна теорія нації від політичної, яка фактично вживає термін „нація” як синонім терміна „державна”.

З позицій пріоритету етнічної специфіки вирішує питання про націю Б.Андерсон. Нація, вважає дослідник, як політична спільність є спільністю уявленою (the imagined community).

Типологізація націй

Нації поділяють за різними критеріями: засадничими, часовими, територіальними, тощо.

За засадничим критерієм нації поділяються на кілька груп, головними з яких є **політичні та етнічні нації**. Нагадаємо, що політична нація охоплює всіх громадян певної держави незалежно від будь-яких відмінностей, а **етнічна нація** – лише представників певного етносу.

Вперше терміни „політична нація”, „етнічна нація” ввів в обіг німецький історик Фрідріх Майнеке на початку ХХ ст. для позначення різних сукупностей явищ: належність до етнічної нації не залежить від державних кордонів, і відповідно – до політичної нації – ними обмежена.

За часовим критерієм нації поділяють на **давні і нові**. **Давні нації** виникли або в часи Великої Французької революції, як, наприклад англійська, французька та ін. **Новими націями** вважають ті, які виникли відповідно після 1789 р. і до того ж на уламках різних імперій або багатонаціональних держав.

Існує і поділ за **часовим критерієм** на **вчасні XVII-XIXст. і запізнілі**.

За рівнем розбудови нації поділяються на **розбудовані і недобудовані**. До останніх належать ті, що не встигли перетворитися на класичні сучасні нації. Ці нації характеризують розколи по різних напрямках: регіональних, ідеологічних тощо; їх національні еліти орієнтовані на використання сили влади, держави. Очевидно, певною мірою це стосується пострадянських країн.

В багатонаціональних країнах (це стосувалося і СРСР) виокремлювали **корінні, або титульні нації**. Титульні – провідні нації, що дали назви колишнім союзним республікам: українська, грузинська тощо.

В політології використовується і типологія запропонована відомими західними дослідниками Я. Крейсі і В. Велімські. Всі європейські нації вони поділили на три групи:

- 1) повномасштабні;
- 2) державні або політичні;
- 3) етнічні.

До першої групи належать нації, які мають власну державу і власну мову; іншими словом водночас є політичними і етнічними (Німеччина, Франція та ін.).

До другої групи належать нації, які мають власну державу, але не мають власної окремої мови, не мають етнічного ядра. Вони мають мову або спільну з іншими етнічними групами, або вважають себе частиною великої мовної групи (Австрія, Швейцарія та ін.) .

До третьої групи належать нації, які мають власну мову, але не мають власної держави. Серед подібних націй, зокрема, баски, бретонці, каталонці, валійці тощо.

Варто зауважити, що при віднесенні націй до першої та другої груп федеративний статус націй, тобто її перебування у складі якоїсь федеративної держави, прирівнювався до статусу

нації, яка мала власну державу. Натомість нації, які мали статус автономії, не вважалися націями із власною державою.

За територіальною ознакою нації поділяються на територіальні (мають власну територію) і безтериторіальні. Прикладом безтериторіальних до створення Держави Ізраїль (1948) були євреї, на сьогодні – цигани (роми).

Територіальні нації, в свою чергу, поділяються на єдині нації (проживають на єдиній території) і розколоті або розділені. Історичні приклади щодо останніх: німецька, польська, українська, в'єтнамська та ін. На сьогодні розколотими залишаються корейська та китайська.

Виокремлюють діаспорний тип націй. За Г.Сетон-Уотсоном, такими націями вважаються такі нації, значна частина яких перебуває за межами власних країн. Хрестоматійні приклади: вірмени, євреї, китайці.

Етнічні меншини та корінні народи

Під етнічною (національною) меншиною розуміють групу людей, яка відрізняється за своєю етнічною приналежністю від більшості населення тієї чи іншої держави. В Законі України „Про національні меншини в Україні” визначено, що до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Національні меншини, що мешкають в Україні, це частини етносів, основне ядро яких знаходиться за межами нашої держави. Так, в Україні проживають представники понад 130 етнічних меншин (27% всього населення).

Вимоги національних меншин зосереджені навколо задоволення власних національно-культурних потреб: матеріального забезпечення розвитку національних культур.

„Корінні народи” як термін міжнародного права застосовується щодо народів, які ведуть традиційний спосіб життя, від якого залежить саме їх існування як окремої національної групи і які відмінні від більшості населення цієї держави (ескімоси, алеути, саамі та ін.).

Конституція України містить термін „корінні народи”, але не дає пояснення, до яких груп населення це відноситься. В політологічній літературі корінними народами України вважаються кримські татари, кримчаки, караїми.

Питання 2. Націоналізм, національні інтереси, етнополітика: визначення, сутність.

Сутність націоналізму

Ідея нації, що використовується для впровадження особливих вимог до влади, неминуче породжує специфічні політичні акції. В систематизованому вигляді такі акції являють собою націоналізм.

В найширшому значенні націоналізм – це політичний рух та відповідна ідеологія, спрямовані на вираження та захист інтересів національної спільноти у відносинах з державною владою.

Майже 90% сучасних держав є поліетнічними, тому за своїм значенням та політичною вагою національні рухи по суті співвідносяться із прагненням людей до демократії, формування громадянського суспільства. В той же час, в силу специфічного походження націй, наявності в поведінці людей, що належать до них, безлічі забобонів, ірраціональних мотивацій, хибних оцінок та установок націоналізм виступає як досить неоднозначне і суперечливе політичне явище.

Об'єктивно національні рухи спрямовані на використання політичних механізмів як всередині країни, так і за її межами для підвищення рівня консолідації громадян однієї національності чи всього населення в цілому для захисту їх інтересів. Націоналізм виходить на політичну арену тоді, коли владні відносини вимагають підвищеної культурної та соціальної згуртованості суспільства або окремих його прошарків. Ще Ш. Монтеск'є зауважив, що „дух нації”, любов до Вітчизни є єдиною основою існування „органічного,, суспільства.

В той же час практичний досвід засвідчує, що націоналізм не просто виходить із визнання наявності нації та її особливих інтересів, але певною мірою претендує і на переваги національно орієнтованих потреб над всіма іншими потребами і задумами людей. Висока оцінка національних пріоритетів, як правило, переплітається з ідеями незалежності, що, в свою чергу, практично завжди викликають до життя вимоги отримання певної частини

державного суверенітету та його політико-адміністративного закріплення. Конкретно це може бути як надання нації певної автономії в межах держави, так і створення незалежного самостійного державного утворення.

Націоналізм – це рух нації до політичної незалежності і власної держави, до створення умов для розвитку і збереження національної ідентичності.

Одночасно націоналізм – це традиції політичної думки (концепції політичної філософії), політична ідеологія, політичні доктрини, що виробляють засади, обґрунтовують стратегію і політику національних рухів. В цьому зв'язку німецький історик Петер Альтер дійшов висновку, що розмаїття політичних явищ, об'єднаних під назвою націоналізм, свідчить про багатозначність цього терміна.

У вітчизняній інтерпретації націоналізму як терміну нерідко надається негативне значення. Умовно виокремлюють такі негативні начала націоналізму:

- національна (етнічна) обмеженість, замкнутість, національна (етнічна) упередженість;
- егоїзм (етноегоїзм) – прагнення забезпечити своїй нації (етносу) привілеї за рахунок інших;
- націофобію (етнофобію) – вороже ставлення до інших націй (етносів).

Більшість визначень зводяться до фіксації націоналізму як ідеології, а також прагматичної політичної доктрини, в якій нація виступає найважливішою цінністю. Це відрізняє націоналізм від інших ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, комунізм), для яких нація – неосновне поняття. Разом з тим варто наголосити, що абсолютизація нації властива лише окремим видам націоналізму, зокрема так званому інтегральному націоналізму.

В своїх дослідженнях зарубіжні автори висловлюють різні точки зору на проблему зародження націоналізму. Б.Андерсон вважав, що націоналізм виник завдяки широкому поширенню друкованого слова, преси. Е. Гелнер пов'язує походження націоналізму з індустріальною революцією. Концепція націоналізму Гелнера базується на трьохчленній формаційній схемі, у відповідності до якої існує аграрне, індустріальне та постіндустріальне суспільства. Появу націоналізму Гелнер пов'язує з процесом становлення індустріального суспільства. Соціальні спільності рухаються в напрямку „модернізованості” і в цьому русі, котрий проходить у різних народів в різні проміжки часу і з різною швидкістю, можна спостерігати трансформацію, що найбільш адекватно передається з допомогою таких німецькомовних термінів як „гемайншафт” (общинність) і „гезельшафт” (суспільство). Гелнер використовує ці поняття, щоб продемонструвати рух від обштинного соціального устрою до суспільного. Будь-яка община (сімейна, родова, територіальна, корпоративна) – це спільнота людей, в якій домінують традиції родинності, сусідства, безпосереднього і тому емоційного спілкування, кругової залежності та зобов'язань солідарності у формі особистої відданості й довіри. І відповідно общинність – це організаційно оформлений, структурно усталений (інституціональний) партикуляризм.

На відміну від общини суспільство характеризується універсальними, цілераціональними, кодифікованими, функціональними відносинами між людьми. Перехід від общини до суспільства, як загально-історичний процес, виявився довгим та складним, більш складним, ніж зміна форм правління та цивілізаційних стадій розвитку.

І сьогодні можна побачити «дух общинності» (община – „свої», за її межами - «чужі»), що зберігається як у способі життя окремих людей, їх менталітеті, свідомості, поведінці, так і в масштабах окремих держав та коаліцій.

Е. Сміт описує динаміку перетворення етнічних спільностей у сучасні нації, насамперед впливу позиції та цілеспрямованої діяльності національної інтелігенції. Намагаючись знайти спільні ознаки для всіх різновидів націоналізму, Е. Сміт перераховує такі основні твердження:

- 1) людство природним чином поділяється на нації;
- 2) кожна нація має свій самобутній характер;
- 3) джерелом усієї політичної влади є нація, колектив в цілому;
- 4) задля свободи й самореалізації люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- 5) нації можуть зреалізувати себе тільки у їхніх власних державах;
- 6) відданість нації-держави перевершує інші відданості;

7) найважливішою умовою всесвітньої свободи й гармонії є зміцнення національної держави.

Наведене тлумачення націоналізму можна окреслити як націоналізм в широкому значенні слова.

З іншого боку, різноманітні варіанти націоналізму та відповідні політичні програми, презентовані окремими націоналістичними партіями, організаціями, групами, являють собою націоналізм у вузькому значенні слова.

Націоналізм у широкому значенні слова з'явився у новочасний період європейської історії. Епохою націоналізму вважається XIX ст., коли під його впливом були зруйновані традиційні феодальні імперії і постали найважливіші політичні утворення та політичні реалії в житті окремих суспільств і міжнародних відносин – національні держави.

Націоналізм у вузькому значенні слова – явище XX ст. Він постає разом з націоналістичними політичними партіями, що розробили власні політичні програми задля здобуття політичної влади.

Структура і типи націоналізму

Націоналізм як політичне явище має складну структуру. До неї входять ряд компонентів, від змісту кожного з яких суттєво залежать можливості реалізації національною спільнотою своїх цілей в області державної влади.

Основоположне значення має національна ідеологія, в якій формулюються цілі національного руху, вказуються шляхи та засоби їх досягнення. Ідеологія націоналізму виступає ідейною та духовною основою масової національної ідентифікації, тобто усвідомлення населенням своєї залученості до даної національної групи, розуміння унікальності, значущості сповідуваних групових норм та цінностей для власної життєдіяльності. Як уже відзначалося, з моменту появи націоналізму його супроводжують негативне ставлення та страх перед його очікуваною деструктивністю. Конкретне, зважене ставлення до націоналізму повинно рахуватися з його амбівалентністю (двоїстістю), а також розрізняти його різновиди.

Найбільш окреслені різновиди націоналізму: ліберально-демократичний (громадянський) та праворадикальний. Громадянський націоналізм передбачає поєднання національних та державних цінностей. Радикальний націоналізм орієнтується на різкий розрив цих ідеалів і навіть на знищення частини колишньої еліти. Серед модифікацій радикального націоналізму виділяють: тоталітарний, інтегральний, естремістсько-терористичний, неофашистський.

Одним із ідеологів інтегрального (чинного) націоналізму вважається Д. Донцов, а носієм – Організація українських націоналістів на момент її створення в 1929 р. Очевидно, звідси і починається неоднозначність політичної оцінки діяльності ОУН в Україні.

Місце націоналізму в політиці.

Націоналізм історично виступає не лише засобом дезінтеграції традиційних суспільств та їх переходу у сучасний стан, але і складовою частиною нерівномірного процесу розвитку індустріальних держав. В межах усіх політичних процесів відрізняються як причини виникнення націоналізму, так і його мета, а також його роль у політичному розвитку тих чи інших країн.

Так, в XIX ст. в ході розпаду імперій та формування політичної карти світу вимоги націй до влади змістилися з культурних на політичні цілі, що призвело до створення самостійних національних держав. У перехідних процесах XX ст. національні рухи в основному виникали в руслі національно-визвольної боротьби пригноблених народів, багаточисленні приклади якої містить досвід руйнування системи в 50-60-і рр., що також супроводжувалося формуванням ряду національних держав. Крім завдань, пов'язаних із забезпеченням державного будівництва, націоналізм сприяв внутрішній консолідації суспільства, мобілізації його населення на здійснення цілей модернізації і навіть психологічній компенсації страждань, викликаних відсталістю країни та різкими внутрішньополітичними протиріччями.

Досить типовою причиною, котра здатна ініціювати національні рухи, є динаміка розвитку окремих національних спільнот в процесі зміни їх масштабів та ролі всередині конкретної держави. Наприклад, «малі» (в кількісному вимірі) нації переростають у

«великі», набираючи системоутворююче для держави значення, що передбачає і відповідний перерозподіл прав та ресурсів влади. Виникнення національних рухів криється і у прагненні «малих» націй до самостійності, яка базується на перебільшенні своєї культурної та політичної ролі в суспільстві, що провокує сепаратизм і, як наслідок, ініціює центробіжні тенденції, веде до дезінтеграції держави і суспільства, до наростання ізоляціонізму окремих груп населення.

Крім перманентної появи на політичній карті сучасних держав нових національних меншин, які виступають зі своїми політичними вимогами, в якості причин, що провокують виникнення національних рухів, може виступати і вплив споріднених зарубіжних груп, які борються за права своїх одноплемінників в інших країнах, і політика іредентизму (свідомого об'єднання людей однієї національності в межах єдиної держави), і протиріччя між титульними і нетитульними націями тощо. Приклади останніх років з Косовом, Абхазією, Південною Осетією – найдоказовіше цьому підтвердження.

Поширеною причиною активізації національних рухів є і низька ефективність держави, не здатної належним чином регулювати міжгрупові відносини. В кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. в багатьох країнах Східної Європи і республіках СРСР хвиля національних рухів була викликана насамперед послабленням державного контролю за міжнаціональними відносинами, низькою ефективністю діяльності держави в соціально-економічній сфері, що супроводжувалася різким падінням рівня життя населення.

Одночасно в якості відносно самостійної й достатньо впливової причини політичної активності націй і причини формування націоналізму, зокрема в контексті розпаду-розвалу СРСР, можна розглядати розгортання діяльності під національними гаслами елітарних кіл республік, які володіли атрибутами впливу та реальною владою.

Типи міжнаціональних конфліктів.

Найбільш важлива об'єктивна причина виникнення національних рухів, формування їх цілей, надання їм відповідної інтенсивності та тривалості – різноманітні міжнаціональні (етнополітичні) конфлікти, які не вдається врегулювати за рахунок внутрішніх ресурсів сторін.

Нерідко національні аспекти своєрідно детонують протиріччя та асиметричні відносини соціально-економічного, територіального характеру, надаючи протистоянню виключну гостроту. Вип'ячування національних підстав соціальних конфліктів свідомо практикують і певні політичні сили.

В цьому зв'язку в політології та етнополітології побутує думка, що будь-які розходження позицій або нерівність ресурсів у національних (етнічних) спільнот неминуче призводить до конфліктів.

Найбільш поширені конфлікти між національними (етнічними) групами в поліетнічних державах, які виникають на основі відмінностей у володінні тими чи іншими соціальними ресурсами, а також між національною більшістю та меншістю (конфлікти в колишній Югославії).

Специфічні конфлікти виникають і в результаті ідентифікації етнічних меншин зі спорідненою спільнотою, яка проживає у сусідніх країнах (у турків в Болгарії, угорців в Румунії, росіян в Молдові). Приблизно такі саме протиріччя виникають і внаслідок формування етнічних анклавів (Косово), а також возз'єднання раніше розділених етносів і відновлення прав репресованих народів (Кабардино-Балкарія).

Осібно стоять міжнаціональні конфлікти, які виникають на ґрунті найбільш політично значущих протиріч між державою (центральною бюрократією) і національною групою. Найчастіше такі конфлікти пов'язані з юридичним або фактичним обмеженням прав останньої. Наприклад, в СРСР влада застосовувала негласні дискримінаційні заходи щодо громадян єврейської національності.

В багатьох країнах поширеним типом міжнаціональних конфліктів є протиріччя між **титульною** (корінною, що дала офіційну назву державі) і некорінними націями. В таких випадках має місце дискримінація за національною ознакою в галузі освіти, професійного кадрового підвищення; встановлюються надмірні вимоги щодо володіння державною мовою. Зокрема, в сучасних прибалтійських державах соціально дискримінованими виявилися представники нетитульної руської нації.

Затяжного характеру здатні набувати так звані міжетнічні конфлікти. Ступінь їх регулювання, як правило, на залежить від раціональних дій з боку державних інститутів, проведення узгоджувальних перемовин, використання різноманітних технік примирення. Причина полягає в тому, що джерела напруги знаходяться в емоційно-іраціональній сфері, підкріплюються побутовими традиціями, вродженими стереотипами, стандартами, що виражають некомпліментарне відношення до представників іншої національності. Нерідко такі конфлікти виливаються у збройні сутички, етнічні чистки, геноцид (тутсі і бхутту в Руанді).

Міжнаціональні (міжетнічні) протиріччя проявляються як на рівні політичних інститутів (рухів), так і на міжособистісному, побутовому рівні. На цьому рівні формуються різноманітні стереотипи ворожості (расизм, національна нетерпимість, нетолерантність, ксенофобія), провокуються стихійні виступи, терористичні акції, самосуд.

Україну на щастя, обійшли (міжетнічні) конфлікти, але за висновками Уповноваженого з прав людини Верховної Ради (омбудсмана), останнім часом почастишали прояви расової дискримінації і ксенофобії, жертвами насильницьких дій на цьому ґрунті стали переважно вихідці з інших країн (Індії, Пакистану, Ірану, країн Африки).

В цьому зв'язку особливу роль набуває зважена етнополітика держави.

Наступний компонент націоналізму – **національна самосвідомість**. Вона являє собою сукупність уявлень, що характеризують реальне засвоєння людьми загальногрупових ідеалів, культурних норм і традицій тієї чи іншої національної спільноти, а також обумовлених ними її інтересів.

Суттєвий вплив на формування національної самосвідомості мають етнічні пріоритети, які обумовлюють колективну ідентичність на основі спільності « крові та ґрунту » (підсвідомі орієнтації та установки). До числа факторів, що впливають на формування національної самосвідомості, відносяться також релігійні погляди, соціальні ідеї, власні політичні уявлення.

Принципова роль у структурі націоналізму відводиться інститутам та нормам, які упорядковують і формалізують стихійні акції громадян, координують їх зі свідомо сконструйованими цілями та завданнями на політичній арені. До таких інститутів належать: національні держави, національні партії, відповідні групи тиску, ЗМІ. Нерідко інституціональних форм набуває діяльність озброєних угруповань, партизанських загонів, терористичних організацій, що борються за специфічно трактовані ними національні інтереси.

Структурним елементом націоналізму є національні еліти. Ці інтелектуальні ідеологічні сили концептуалізують демократичний націоналізм, продукують цінності, здатні інтегрувати національні спільноти. Однак, сьогодні політологи відзначають спад соціальної значущості національних еліт, останні не справляються з викликами часу, схилиються до **космополітизму** і навіть стають « внутрішніми мігрантами » щодо своїх національних спільнот. С. Хантінгтон зазначає, що з багатьох питань особливо з тих, що стосуються національної ідентичності, думка обраних лідерів не збігається з думкою народу в цілому. « Цих людей, котрих називають « давоськими хлопчиками », « золотими комірцями » і « космократами », об'єднують нові концепції глобальної пов'язаності. Міжнародна спільнота, на їхню думку, морально перевершує спільноту національну, націоналізм для них є злом, національна ідентичність – підозрілим явищем, а національні інтереси – протизаконними ». І це при тому, що, як вважає Хантінгтон, перелічені американці завжди налаштовані патріотично.

Національні інтереси.

Національний інтерес являє собою найбільш важливий орієнтир самостійної політичної діяльності національно орієнтованих сил у сфері державної влади. Національний інтерес – одна з основоположних умов набуття людьми національної і культурної ідентичності. Національний інтерес виражає в концентрованій формі ті цілі та способи їх досягнення, які закріплюють за національними рухами той чи інший політичний статус, як всередині країни, так і на міжнародній арені. Нарешті, національний інтерес виступає і в якості свідчення визначеності зовнішньої і внутрішньої політики країни.

В політології, етнополітології відсутнє єдине трактування національного інтересу, його природи та призначення.

Так, одна група вчених виходить із ідеологічного трактування національного інтересу, яке передбачає формулювання політичних цілей в межах раніше заданих цінностей. При такому тлумаченні національні інтереси нерідко виступають у вигляді різноманітних духовних конструктів - «Москва - третій Рим», «американська мрія», «дух фатерланду», імперських амбіцій створення великих країн (Росії, Румунії), антизахідних настанов, які культивуються окремими групами в мусульманських країнах.

Таке тлумачення національних інтересів програмує насамперед емоційно-почуттєві мотивації політичної поведінки представників певних націй (держав), закріплює в їх політичних програмах та гаслах позачасові оцінки, підходи, стереотипи. Цей підхід до національних інтересів лише поглиблює протиріччя з конкурентами та призводить лише до драматизації політичної ситуації. Держава як політичний інститут програє із-за відсутності гнучкості, можливості маневру, корекції своїх цілей тощо.

Інше тлумачення національних інтересів передбачає **прагматичне** ставлення до них. При такому підході не існує ніяких остаточних уявлень про те, що та як необхідно досягати. Всі сутнісні параметри національних інтересів залежать від ситуації; зазнають змін вірогідні союзники та потенційні противники нації (національної держави). Незмінними залишаються дві **універсальні** цілі: процвітання громадян та держави. Найбільш точно такий підхід ілюструє політика «перезавантаження», проголошена Російською Федерацією щодо США. Причому засобами забезпечення її в основному названі економічний потенціал і військова сила.

Слід зауважити, що загалом у сфері практичної політики розуміння національного інтересу, як правило, поєднує відомі елементи прагматики та ідеологічні постулати, які змінюють пріоритетні цілі та завдання національних держав (рухів). Поряд з цим національні інтереси утримують і інші характеристики:

- часові – довго- та короткострокові
- пріоритетні – (першо- та другорядні)
- ступінь усталеності – сталість, змінність
- предметність – відносяться до внутрішньо- чи зовнішньополітичних інтересів
- направленість – включають дії, спрямовані як на підвищення добробуту своїх громадян, так і на проведення політики національного гегемонізму та руйнування існуючої державності.

Етнополітика

Однією з основних умов забезпечення національних інтересів є якнайширша підтримка народом національної держави, політичної влади. В свою чергу державна влада всіляко підтримує ідею національної політичної єдності, апелює до неї, зокрема в кризових ситуаціях. Динаміка етнонаціональних відносин, їх регулювання складають предметне поле **етнополітики** (етнонаціональної політики).

Етнонаціональна політика – галузь внутрішньої політики, що забезпечує національну безпеку в сфері міжетнічних відносин та внутрішню стабільність країни. Етнополітика являє собою систему конкретних програм, дій, заходів держави, політичних партій, громадсько-політичних рухів щодо регулювання міжнаціональних відносин. Науково обґрунтована етнонаціональна політика базується на принципах права і демократії, національної єдності і взаємної довіри між націями, толерантності у стосунках різних національностей, повазі до сповідування традицій, звичаїв, віросповідання. До загальноновизнаних принципів етнополітики, яких дотримуються більшість країн, входять:

- 1) науковий аналіз і творче осмислення вітчизняного та світового досвіду в цій галузі;
- 2) рівноправність усіх національностей, взаємоповага до цінностей усіх народів, заперечення дискримінації;
- 3) непорушність державних кордонів, оскільки територіальні претензії є джерелом міжнаціональних і міжнародних конфліктів;
- 4) органічна єдність усіх сфер суспільного життя;

- 5) цілісність національної політики, врахування взаємозв'язку усіх її компонентів та факторів;
- 6) здійснення спеціальних програм щодо розвитку соціальних меншин;
- 7) формування етики міжнаціональних відносин на основі взаємної довіри.

Етнополітика регулюється відповідними нормативними актами тієї чи іншої країни та нормами міжнародного права, зокрема положеннями закріпленими в статуті ООН (1945р.), Хельсінкських угодах (1975р.). Основоположний принцип, на якому базується названі документи, **принцип самовизначення націй, (народів).**

Історичною передумовою виникнення усього принципу було проголошення Великою Французькою революцією 1789р. принципу суверенності націй, що трактувався як право європейських націй на створення своєї незалежної національної держави. В подальшому сучасне теоретичне обґрунтування цього принципу належить В.Леніну та В.Вільсону, йшлося насамперед про державно-політичне самовизначення націй в якості найважливішої умови їх конституювання. Однак не брався до відому історичний, а також тактичний характер висунування подібних вимог. Незалежно від ступеня розвитку національної спільноти вимога державно-політичного оформлення території, на якій вона проживала, розглядалася як універсальна. Така універсалізація застосування принципу самовизначення націй до національних груп різного масштабу незалежно від їх ваги та значення у політичному житті конкретних країн не дала б відбутися жодній «великій» нації і жодній поліетнічній державі.

На практиці прагнення надати пріоритетне значення принципу національного самовизначення в його виключно політичному вимірі суперечить деяким іншим принципам, зокрема **принципу територіальної цілісності** держави. Як свідчить практичний досвід, розвиток цілого ряду багатонаціональних держав, деякі титульні нації, отримавши право на самовизначення, нерідко посиляються на принцип територіальної цілісності, щоб не допустити можливості самовизначення національних меншин в державах, які вже набули самостійності.

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН в 1966р. зауважено, що відокремлення не є єдиною формою національного самовизначення. Воно може означати возз'єднання (об'єднання) одного народу (нації) з іншим або вільну національну самоідентифікацію особи залежно від її свідомості, національно-територіальну або національно-культурну автономію, гарантоване представництво в органах державної влади всіх рівнів тощо.

Міжнародна підтримка і визнання за народом (нацією) реалізації права на відокремлення і побудову національної держави настають за таких умов:

- наявності території компактного проживання;
- здатності до економічного самозабезпечення;
- відсутності територіальних та інших претензій до сусідніх народів;
- гарантування права національних меншин, які опинилися на території новоутвореної держави

Таким чином самовизначення націй не розглядається лише як право на утворення самостійної держави. Самовизначення це універсальний принцип розв'язання національного питання, який властивий будь-якому народу. Це і національне відродження, і державний суверенітет, і економічна самостійність. Національне самовизначення включає в себе і право кожної людини на особисту самоідентифікацію, і вільний вибір національно-державних утворень, і право народів на культурну автономію тощо.

Право кожній нації чи народу на самовизначення в різних формах, на самостійне вирішення нацією питань її внутрішнього життя та взаємовідносин з іншими націями складають зміст національного суверенітету. Своєрідною формою реалізації національного суверенітету виступає державний суверенітет. Держава визначає конституційну основу, комплекс правових норм, громадянських прав і свобод, що регулюють взаємовідносини держави та етносів, вирішує питання представництва етносів в органах державного управління, включення їх у розв'язання загальнонаціональних проблем. Конституція України визначає: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної

свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Національний та державний суверенітети являють собою різні форми народного суверенітету. Відповідно: національний суверенітет відображає етнічну організацію народу, а державний – державну. Конституція України проголошує народ «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади».

Досягнення національного суверенітету відбувається, як правило, лише за умови боротьби націй за своє політичне та соціально-економічне визволення. Яскраве свідчення цьому політична історія України. Національний суверенітет для українців ніколи не був самоціллю. Проти його абсолютизації виступав ще М.Грушевський. В національному суверенітеті він вбачав не засіб панування, а засіб створення сприятливих умов для політичного, соціально-економічного та духовного розвитку української нації.

В сучасних умовах **ефективність етнополітики** залежить насамперед від того, наскільки повно враховані владою інтереси всіх її суб'єктів. Держава не повинна послабляти контроль за розвитком міжнаціональних відносин. Її завдання гнучко підлаштовувати під них свої адміністративно-територіальні кордони (межі), принципи і завдання своєї соціально-економічної політики. Поліетнічність суспільства повинна передбачати відповідне державне організаційне забезпечення, адекватні зміни політичної системи. Сучасна демократична держава зобов'язана проводити послідовну інтегруючу націю в політику.

Рівноправним суб'єктом етнополітики повинна стати людина, особа. Ця теза досить поширена в українській етнополітології, однак **суверенізація особи** в контексті захисту інтересів нації обтяжена певними ускладненнями. Не кожна особа здатна скористатися можливістю вільно обирати шлях в умовах посталого вибору. Вона часто механічно користується запропонованим «зверху». З іншого боку, будучи залежною від власного соціального та політичного статусу особа реалізує себе як випадковий суб'єкт, якого епізодично залучають в якості електорату й використовують для своїх потреб політичні суб'єкти.

Контрольні питання

1. Як визначають націю прихильники модернізаційного підходу ?
2. Яка точка зору щодо нації відрізняє примордіалістів ?
3. Дайте визначення поняття „етнос”.
4. Які атрибути етнічної групи вирізняє Е.Сміт ?
5. Як визначається поняття „етногенез” ?
6. Дайте визначення поняття „нація”.
7. Що таке політична нація ?
8. Що являє собою етнічна нація ?
9. За якими критеріями можна типологізувати нації?
10. Дайте визначення поняття „націоналізм”.
11. Які існують різновиди націоналізму?
12. Що таке сепаратизм?
13. Дайте визначення поняття національний суверенітет.
14. Як ви тлумачите поняття національний інтерес?
15. Що визначає ефективність етнополітики?

Література

1. Етнос, нація, держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За заг. ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 514 с.
2. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
3. Націоналізм: Антологія / Упор. О.Проценко, В.Лісовий- К.:Смолоскип, 2000. – 872 с.
4. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред.. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
5. Сміт Е.Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англ.- К.: К.І.С.,2004. – 170 с.

6. Сміт Е.Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
7. Старосольський В.Й. Теорія нації. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка; Вища школа, 1998. – 157 с.
8. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В. Попова. – К.: Тов.-во „Знання”, КОО, 1998. – 264 с.

ЛЕКЦІЯ 7. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Основні поняття: політична свідомість, політична психологія, політична ідеологія, лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, соціалізм, соціал-демократія, політична культура, громадянська культура, політична поведінка.

План

1. Структура і зміст політичної свідомості.
2. Сучасні політичні ідеології.
3. Поняття політичної культури. Функції політичної культури та її класифікація.
4. Особливості становлення політичної культури українського суспільства.

Питання 1. Структура і зміст політичної свідомості.

Політичні реалії неможливо уявити без духовно-практичного засвоєння політичної дійсності. Інколи здається, що політичні ідеї виражені в гаслах і програмах, визначають розвиток політичних подій. Політологія вивчає, як функціонує сфера політичної свідомості, які засоби її існування, механізми утворення і розвитку.

За змістом політична свідомість – це сукупність теоретичного і буденного знання, оцінок, почуттів, за допомогою яких усвідомлюється соціальними суб'єктами сфера політики. В політичній свідомості відтворюється в ідеальному плані політична реальність (політичні відносини, інститути, політична діяльність), а також здійснюється її тлумачення і оцінка.

Складовими політичної свідомості є теорії, ідеї, почуття, цінності, очікування, які формуються у різних соціальних груп і окремих індивідів в міру їх участі в процесах здійснення політичної влади.

Структура політичної свідомості досить складна. Її можна розглядати з різних боків. Коли підставою слугує суб'єкт, то політична свідомість ділиться на:

- масову, яка виражає суспільну думку і суспільний настрій мас;
- групову, яка узагальнює свідомість великих і малих груп (соціальних класів, соціальних прошарків, політичних еліт);
- індивідуальну, яка виражає пізнання політичної реальності особою.

За глибиною проникнення в сутність політичних процесів в політичній свідомості виділяють два рівні: буденна свідомість та теоретична. Буденна свідомість формується на основі життєвого досвіду людей.

Буденна політична свідомість – уявлення соціальних груп про політику, діяльність її інститутів, які формуються самостійно на основі політичних явищ. Уявлення, оцінка політичних процесів опирається на життєвий досвід, характеризується поверховістю, стереотипністю, наявністю різних суперечок, схильністю до персоніфікації політичних проблем. Буденна свідомість використовує обмежений, вузькопрактичний досвід зіткнення людини із політичними інститутами. Така свідомість не має стратегічної перспективи, орієнтується на безпосередні життєві інтереси.

Політична теорія (філософія політики, соціологія політики, політологія) – це відтворення суттєвих і закономірних сторін політичного життя суспільства шляхом абстрактно-логічних понять, гіпотез, концепцій. Завдання теорії – створення систематизованого знання про політику, її виникнення і послідовний розвиток.

Розрізняють ще два інші рівні політичної свідомості – політична ідеологія і політична психологія, які частково співпадають за змістом із теоретичною і буденною свідомістю, але мають свою специфіку.

Політична ідеологія і психологія відрізняються також за глибиною, адекватністю відтворення політичної реальності. Ідеологія не тотожна теорії, а політична психологія виходить за межі буденної свідомості.

Ідеологія – система теоретичних поглядів, ідей, які виражають інтереси, мету певних соціальних груп, спрямованих на збереження чи зміну існуючих суспільних відносин. Політична ідеологія – це теоретичне бажання політичної реальності з погляду інтересів певної соціальної групи (класу, нації і т.і.).

Ідеологія аналізує політичну реальність засобами теорії – це систематизоване, логічно послідовне знання, яке продуктується професіоналами у сфері духовного виробництва. Ідеологія – це знання не лише про те, що є, а й те, яким повинне бути суспільство. Коли ідеологія передбачає реалізацію в майбутньому певної соціальної моделі, то тут можливі варіанти, тому, що здійснення того чи іншого соціального проекту значною мірою залежить від суб'єктивно-вольового вибору людства. Обґрунтувати теоретично такий вибір неможливо, оскільки в його основі лежать певні цінності, правомірність чи неправомірність яких, не може бути повністю науково обґрунтованою.

Як політична свідомість, політична ідеологія має свої рівні:

- теоретично-концептуальний – розробляються політичні теорії, обґрунтовуються ідейні принципи політичних суб'єктів;
- програмно - політичний, на якому ідейні принципи трансформуються в політичні програми і гасла, розраховані на певні верстви суспільства;
- актуалізація – визначається рівень ефективності ідеологічної роботи, показником якої виступають різні форми безпосередньої участі людей в політиці під певними політичними гаслами.

Ідеологія, будучи специфічним духовним утворенням, виконує важливі суспільні функції:

- аксіологічно-нормативну, яка виражається в формуванні відношення як окремих людей, так і соціальних прошарків до дійсності через систему цінностей, на які вони орієнтуються в своїй діяльності;
- інтегративно-комунікативну, функцію об'єднання людей в соціальні спільноти на основі презентації спільності їх інтересів;
- прогностичну – функцію програмування;
- управління – функцію теоретичних основ практичного управління соціальними процесами.

Сучасна епоха - епоха активної політичної діяльності, в яку включаються все нові десятки і сотні мільйонів людей. Вони привносять у політичне життя почуття, настрої, традиції, сподівання, сумніви, ідеали. Вся ця сукупність емоційних і раціональних елементів і є політична психологія.

Політична психологія – сукупність політичних почуттів, які виникають у різних соціальних груп на основі спільності політичних потреб і інтересів. Важливими елементами політичної психології є політичні почуття, настрої, потреби і інтереси.

Політичні почуття – це емоційна реакція особистості чи групи людей на події в сфері політичного життя. Необхідно враховувати динаміку політичних почуттів, амплітуду їх коливань, в одному випадку маси обожають політика, в інших обставинах вимагають відставки, або ж залишаються байдужими.

Політичні налаштування – більш стабільні, але чітко не визначені їх компоненти в структурі політичної психології.

Політичні налаштування не зводяться до емоцій, в них присутні раціональні елементи. Найбільше раціонального в політичних потребах і інтересах. В політичних потребах присутнє усвідомлення необхідності встановити певні політичні відносини, створити ту чи іншу політичну організацію суспільства.

На основі політичних потреб формуються політичні інтереси. Політична психологія будучи несистематизованим духовним утворенням, виражає аналог буденної свідомості, але повного збігу між ними немає, так як поняття політична психологія має не тільки раціональне, а і ірраціональне, тобто неусвідомлені, не контрольовані свідомістю елементи – мотивація, налаштування, настанови.

Таке в цілому співвідношення основних рівнів політичної свідомості, які відрізняються за глибиною проникнення в сутність політичної реальності, соціальними функціями, способом формування. Зазначена структуризація політичної свідомості здійснюється головним чином з погляду змісту в ній знання, тобто наявності інформації про світ політики. Але, для розуміння політичних процесів і явищ, важливим є не тільки наявність у людини знання про політику, але й сам спосіб існування цього знання, тобто його відповідність політичній поведінці людини.

2. Сучасні політичні ідеології.

Сучасні ідеології характеризуються різноманітністю форм, змісту, вони різноманітні в своїх конкретних проявах. Найважливішими ідеологіями сучасності є лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм, соціал-демократія. Всі вони мають давні історичні традиції і виражають сукупність ідей, принципів, настанов, які виступають основою програм і стратегій різних політичних сил.

Політичні ідеології діляться на **праві**, визначальними ідеалами яких є вільна конкуренція, ринок, приватна власність і індивідуалізм; **ліві** – ідеалами яких виступає суспільна власність, соціальна рівність і справедливість; **центристи** прагнуть подолати крайнощі перших двох ідеологій, знайти компроміс між ними, визнаючи соціально-орієнтовану ринкову економіку, ідеологічний і політичний плюралізм.

З погляду технологій здійснення суспільних ідеалів політичні ідеології діляться на радикальні (революційні), які пропонують глибокі системні зміни суспільства; **консервативні** – прагнуть зберегти і закріпити існуючий порядок у суспільстві; **помірквані** (реформістські), пропонують поступові структурні перетворення, які не торкаються сутності суспільства.

В сфері розповсюдження політичного впливу і суспільного статусу політичні ідеології діляться на суспільні, які діють в сфері громадянського суспільства, виступаючи ідейною платформою політичних партій; державні (панівні), - проявляються в сфері державної політики.

Головні політичні ідеології – це ідеології епохи Просвітництва, модерну і становлення індустріального суспільства. Провідною ідеологією доби просвітництва був **лібералізм**. Так називають ідеологію і рух прихильників вільного підприємництва і парламентської демократії. Основні теоретичні положення лібералізму були сформовані в XVII – XVIII століттях англійськими мислителями Д. Локком, Т. Гоббсом, французькими філософами Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є.

В них можна виділити три концептуальні ідеї:

- 1) безмежна віра в можливості людського розуму, в його здібності раціонально обдумати і перебудувати суспільне життя на “розумних” засадах;
- 2) концепція природних прав і свобод людини, громадянського суспільства;
- 3) вимога повної свободи ринку і конкуренції в економічній і соціальній сферах, невтручання держави в економіку.

Істотну роль ці ідеї відіграли в розвитку буржуазного суспільства, однак, їх не можна переоцінювати, бо вони час від часу приводять до економічних, фінансових криз і вихід з них, як показує сьогоднішня ситуація, суспільство знаходить у втручанні держави в справи економіки, фінансів (націоналізація збанкрутілих підприємств, банків, фінансові вливання за рахунок держав тощо).

На початку XX століття стало очевидним, що слідування базовим принципам лібералізму не наближали суспільство до соціальної гармонії і справедливості, а скоріш за все вело до все більш різкого економічного і соціального розшарування суспільства, що автоматично ставило лібералізм, з його вимогами вільної конкуренції в становище доктрини, яка обслуговує інтереси привілейованих прошарків.

Така ситуація застала ідеологів цього напрямку переглянути окремі принципи класичного лібералізму. Суть перегляду: обґрунтувати необхідність втручання держави в економічне життя для створення сприятливих умов вільному підприємництву і конкуренції. Запозичивши у соціал-демократів ідею соціальної справедливості, “нові ліберали” почали розробляти системи і механізми державного регулювання економіки, проголосили про

необхідність здійснення державою соціальних програм для підтримки малозабезпечених прошарків населення. Лібералізм стає ордолібералізмом. Загальна ідея ордоліберальних теорій – обґрунтування ділового партнерства і співробітництва між робітниками і підприємцями.

Будучи однією із самих впливових політичних ідеологій, лібералізм постійно оновлює себе, бере на озброєння ідеї інших ідейно-політичних теорій.

Ідеологія **консерватизму** сформувалася в кінці XVII першій половині XIX століття як реакція на Велику Французьку революцію 1789 р. і ті зміни, які вплинули на європейську і світову історію. Основні ідеї консерватизму були викладені в працях Е. Берка, Жозефа де Местра, Луї де Бональда.

Консерватизм базується на наступних принципах:

- незмінність людської природи і сутності;
- непорушність інституту приватної власності;
- релігійність як основа моралі і порядку.

Опора на традиції, рішуче неприйняття теорії і практики корінної, революційної зміни існуючих суспільних порядків – головне в ідеології консерватизму. Консерватори стверджують, що люди принципово не рівні за своїми талантами, здібностями. Головним для них це “природна гармонія інтересів”, які неможливо руйнувати бездумними вимогами всезагальної рівності, тому, що це знищить “органічну цілісність” держави, нації.

Зрештою формувалось переконання в необхідності збереження традиційних соціальних і політичних інститутів, норм, правил, цінностей. В історичному процесі багатьма поколіннями людей поступово накопичується соціальний досвід, втілений в традиціях, суспільних установах, ієрархії влади. Ця вікова мудрість попередніх поколінь набагато розумніша, надійніша будь-якого соціального проекту, створеного сучасним теоретиком. Тому її необхідно всіляко підтримувати, захищати самими рішучими засобами.

В 1970-ті рр. консерватизм отримує нове піднесення, посиляючись на теоретичні обґрунтування в працях М. Фрідмана. До того ж ліберальні гасла втратили привабливість, зіткнувшись з низькою ефективністю моделі “держава всезагального добробуту”, і неможливістю вирішення соціальних проблем. Долучились до того перші спалахи енергетичного, екологічного і інших техногенних криз, справитись з якими правлячим на той час політичним елітам стало не під силу.

За таких складних умов ініціаторами змін виступили неоконсерватори. В економіці був зроблений акцент на звільненні підприємницької ініціативи, зниженні податків, відмова від надмірного регулювання ринкових відносин.

В рамках нової неоконсервативної стратегії були суттєво урізані соціальні програми, скорочений держапарат, звужені функції держави. Це дало певний результат – в західному світі знизилась інфляція, збільшились темпи економічного росту, зменшився страйковий рух. Разом з тим, сучасні неоконсерватори не забули цінності доіндустріальної епохи – міцна сім'я, мораль, культура, духовність. Неоконсервативна ідеологія продовжує утримувати в індустріально розвинутому суспільстві міцні позиції.

Соціалістична ідеологія. Ідейним джерелом соціалістичних ідей був західноєвропейський утопічний соціалізм XVI-XIX ст.ст. Основоположниками утопічного соціалізму були Т. Мор, Т. Компанелла, Т. Бабеф, Сен-Сімон, Фур'є, Оуен.

Найбільш послідовно ідеї соціалізму були викладені в творах К. Маркса і Ф. Енгельса. Їх вчення – це теорія, в якій розкриті закони історичного розвитку суспільства, необхідність руху історії до соціалізму і комунізму (соціалізм розглядається як перша стадія комунізму).

Основні принципи марксизму: історична місія робітничого класу, пролетарська революція, диктатура пролетаріату як головний засіб побудови соціалістичного суспільства, суспільна власність на засоби виробництва. Марксистська ідеологія відкрито заявила, що вона захищає інтереси робітничого класу.

Від 70-х рр. XIX ст. формується соціал-демократична течія, яка на перше місце ставить питання пошуку компромісу між підприємцями та найманими робітниками, проголошується “демократичний соціалізм”, який базується на довготривалому процесі поступових, необмежених в часі соціальних перетворень. Ідея класової боротьби була

замінена концепцією “соціального партнерства”, принципом консенсусу при вирішенні суперечливих проблем, що привело до підтримки рівноваги між працею і капіталом.

Головним досягненням соціал-демократичної політичної теорії і практики стало створення в Західній Європі системи “соціальних держав” (ФРГ, країни Скандинавії), одне із важливих пріоритетів якого – соціальний захист трудящих. Соціал-демократія внесла значний вклад в процес гуманізації сучасного капіталістичного суспільства, в процес покращення життєвого рівня трудящих, в створення системи захисту прав і свобод людини. І сьогодні соціал-демократія – одна із найбільш впливових і авторитетних політичних ідеологій.

Питання 3. Поняття політичної культури. Функції політичної культури та її класифікація.

Поняття «культура», породжене людською цивілізацією, має глибокий і багатогранний зміст і включає до себе все, що створено розумом і руками людини, тобто матеріальну культуру та духовну культуру. Термін «культура» вживається на противагу терміну «натура», тобто природа. Однією з граней духовної культури людства є його політична культура.

Оскільки кожне конкретне суспільство замкнене в певних національних і державних рамках і на кожному історичному етапі перебуває на певному витку цивілізаційного розвитку, воно наділене своєю неповторною специфікою, що, в свою чергу, надає певної специфіки і його політичній культурі. Однак в самому загальному вигляді політичну культуру суспільства можна визначити, як сукупність політичної свідомості, політичної поведінки і політичних інститутів, існуючих і функціонуючих в даному суспільстві.

В більш розгорнутому варіанті поняття «політична культура» включає до себе всі основні елементи політичної свідомості, тобто: політичні знання і політичні уявлення, політичні почуття і політичні настрої, політичні інтереси і політичні психологічні настанови, політичні стереотипи і політичні забобони, правові норми і політичні національні традиції, існуючі в даному суспільстві політичні цінності і обґрунтовані політичні теорії, політичні ідеї і політичні переконання.

При оцінці інтелектуально-психологічного змісту політичної культури провідну роль відіграють її якісні характеристики, тобто адекватність чи неадекватність політичних знань та уявлень, реалістичність політичних інтересів та психологічних настанов, спрямованість національних політичних традицій, міра наукового обґрунтування теорій, конкретний зміст політичних ідей і переконань і таке інше.

Якісні характеристики політичної культури суспільства зумовлюють як політичну поведінку широких мас населення та окремих індивідів, так і характер політичної системи суспільства. При цьому самі вони детермінуються низькою об’єктивних і суб’єктивних факторів.

Найбільш загальною детермінантою характеру та змісту політичної культури і рівня її розвинутості в тому або іншому суспільстві виступає загальний рівень цивілізаційного розвитку людства і міра засвоєння даним суспільством загальноцивілізаційних культурних досягнень. Крім того, істотну роль відіграють: історична доля народу і держави, національні традиції, особливості національної культури і міра опанування нею різними верствами суспільства. При цьому не слід змішувати політичну культуру суспільства в цілому з політичною культурою його окремих соціальних груп і індивідів.

Політична культура суспільства зумовлює:

- основні характеристики його політичної системи
- спосіб і ефективність його функціонування
- міру окультурення його політичної еліти
- професіоналізм політичних діячів різного рівня
- політичну поведінку мас.

Основними критеріями оцінки характеру та рівня політичної культури будь-якого сучасного суспільства слід вважати: характер санкціонованих суспільством і державою та реально функціонуючих в даному суспільстві політичних цінностей, міру закорінення цих цінностей в свідомості широких мас, освоєння політичною елітою досягнень сучасної

політичної науки, котрі не слід плутати з політтехнологіями, спрямованими на маніпулювання свідомості населення, і, нарешті, реальну здатність тієї ж політичної еліти використовувати в практичній діяльності свої наукові та професійні знання.

Набагато складнішою виглядає справа з політичною культурою різних соціальних груп, а тим більше окремих членів суспільства. В ідеалі їх політична культура має починатись з достатньо повних, а головне, адекватних, тобто відповідних дійсності, політичних знань. Але на практиці ці знання часто поверхові, фрагментарні і неадекватні. Не краще виглядає справа і з політичними цінностями, оскільки в будь-якому суспільстві, крім офіційно санкціонованої системи цінностей, функціонують ще й чисельні ціннісні підсистеми.

Однак, мабуть, найбільшу проблему політичної культури і політичного життя суспільства являють собою інтереси, зокрема й політичні. Суть цієї проблеми полягає в тому, що:

- по-перше, в соціально розшарованому суспільстві поряд з загальносоціальними інтересами реально існують специфічні інтереси кожної соціальної групи, які можуть частково співпадати чи не співпадати з інтересами загальносоціальними;
- по-друге, буденна свідомість, а саме переважно на цьому рівні функціонує свідомість широких мас, далеко не завжди здатна усвідомити свої справжні політичні інтереси;
- по-третє, груповий егоїзм політичної еліти часто ставить власні вузько групові інтереси вище інтересів суспільства в цілому.

Щодо політичних стереотипів та політичних забобонів, то їх питома вага в політичній свідомості значної частини суспільства достатньо висока, на відміну від політичних ідей і теорій, котрі існують в масовій свідомості головним чином у вигляді примітивних ідеологем і гранично спрощених гасел. Така, по суті мало окультурена, політична свідомість мас формує політичні психологічні настанови, тобто емоційно забарвлене оціночне (позитив – негатив) ставлення до політичної дійсності, яке часто не відповідає існуючим політичним реаліям, але визначає політичну поведінку електорату. На жаль, ця поведінка не завжди заслуговує на високу оцінку.

Але найістотнішим недоліком масової політичної свідомості, а отже й масової політичної культури, є нерозуміння та недооцінка нею практичної ролі політики, нездатність сприймати її як дійовий інструмент формування умов життя суспільства, а отже й умов життя кожного з його конкретних членів. Саме цим нерозумінням реальної ролі політики пояснюється політична індиферентність (байдужість) та політична пасивність значної частини громадян навіть в державах з давніми демократичними традиціями.

Низька політична активність не є єдиним негативом, що впливає з недостатнього опанування масами політичною культурою. Найбільша небезпека для суспільства захована в тих величезних можливостях, котрі цей фактор створює для маніпулювання свідомістю електората. Використовуючи неадекватність політичних знань і уявлень пересічного виборця, нездатність масової свідомості, функціонуючої переважно на емоційному, а не на раціональному, рівні, усвідомити власні політичні інтереси, а тим більше, прогнозувати результати своїх дій і своєї політичної поведінки, політики різних мастей за допомогою різноманітних політтехнологій можуть нав'язати електорату будь-яку бажану для них лінію поведінки.

Особливо вразливим стає електорат в умовах падіння рівня та якості життя, незалежно від причин, що викликали це падіння, оскільки політика тоді починає сприйматись ним як свого роду рятівне коло.

Зі сказаного вище випливає, що якість політичного життя будь-якого суспільства безпосереднім чином пов'язана з рівнем політичної культури і, перш за все, з тією її складовою, котра базується на політичній свідомості, а отже й на політичній поведінці членів даного суспільства.

І, нарешті, як уже зазначалось вище, політична культура суспільства здійснює історичний вплив на характер та якість функціонування його політичних інституцій, тобто всіх елементів державної структури, політичних партій і громадських організацій, не кажучи вже про професіоналізм та моральний рівень його політиків.

До сказаного слід додати, що і правове поле, в якому існує суспільство і функціонує держава, також носить на собі глибокий відбиток притаманної їм політичної культури.

Оскільки політична культура відіграє таку визначну роль в житті будь-якого суспільства і оскільки вона завжди відображає специфіку цього суспільства, політична наука не лише вивчає цей соціальний феномен, але й намагається упорядкувати уявлення про нього з допомогою різних моделей **типологізації** політичної культури.

Найбільш популярною є типологія політичної культури, запропонована американськими дослідниками Г. Алмондом і С. Вербою, котра нараховує три «чистих» типи.

Перший з них – провінціалістський (патріархальний), для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнення на місцевій або етнічній солідарності – ось які риси характерні для цього типу політичної культури. Така культура може відразу стати панівною в молодих державах, але вона зберігається і в розвинених індустріальних країнах, коли світогляд більшості громадян обмежений прихильністю до своїх коренів, свого місця проживання.

Другий тип – підданський, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, що поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Державна влада уявляється більшістю як реалізація трансльованих зверху норм, наказів, яких необхідно дотримуватися. Людьми керує побоювання покарання або очікування благ.

Третій тип – партиципаторний або політична культура участі, для якої характерна зацікавленість громадян у політичній участі і прояв на практиці такої активності.

Автори цієї типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів: провінціалістсько-підданський, піддансько-партиципаторний, провінціалістсько-партиципаторний.

Перший змішаний тип характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, коли населення виявляє лояльність до центрального уряду, а згодом і відходить від орієнтації на місцеві центри влади. Другий тип поєднує в собі появу політичної активності у значної частини населення і політичну пасивність – у іншої. Третій тип характерний для країн, що розвиваються, на етапі переходу до ліберальної демократії. Головне завдання полягає у збереженні спадкоємності в розвитку.

Для країн зі сталим демократичним режимом характерний громадянський тип політичної культури, що є похідним від трьох перелічених основних типів культур. До найважливіших його ознак відносяться: прихильність до демократичних цінностей, збалансованість політичних орієнтацій, помірний рівень політичної активності, раціоналізм в прийнятті політичних рішень, терпимість. Стабільність демократичного політичного режиму спирається на наявність консенсусу відносно легітимності політичних інститутів, напряду і сенсу політики. Визнання неминучості конфліктів, як результату різноманітності інтересів, поєднується з прихильністю до демократичних засобів їхнього розв'язання.

Деякі політологи проводять типологізацію політичної культури за рівнем сіспільного розвитку, виділяючи чотири типи: архаїчну, елітарну, представницьку та політичну культуру високої громадянськості.

Польський політолог Є. Вятр запропонував інший критерій – характер здійснення владних відносин у суспільстві. Головними Є. Вятр визначає три типи: авторитарну, тоталітарну і демократичну.

Політична культура, як і будь-яке соціальне явище, виконує свою суспільну роль через низку притаманних їй **функцій**, основними з яких є: політичне забезпечення реалізації суспільних, соціально-групових, національних інтересів; засвоєння і перетворення політичних відносин в інтересах держави, соціальних груп, націй; нормативно-регулююча; виховна – формування і прищеплення політичної свідомості, вміння осмислити одержані знання; комунікативна – передача політичної культури через політичні традиції, стереотипи свідомості і поведінки; пізнавальна – озброює людей знаннями, необхідними для успішної діяльності в сфері політики; прогностична.

Питання 4. Особливості становлення політичної культури українського суспільства.

Як і політична культура взагалі, політична культура України несе на собі глибокий відбиток політичної свідомості нації і поділяє з останньою всі її позитиви і негативи, породжені і історичною долею народу і сьогоденням.

До негативів, успадкованих від минулого, перш за все, слід віднести специфічне ставлення мас до держави і державної влади. Відсторонення народних мас від процесу державотворення ще в княжу добу, на що указував М. Грушевський, а, тим більше, рання втрата національної державності не сприяли формуванню в свідомості мас ставлення до держави як до вищої соціальної і політичної цінності. Водночас патерналізм радянських часів сформував у значної частини населення переконання в тому, що саме держава забов'язана вирішувати, якщо не всі, то більшість її проблем.

Таким чином, молода Українська держава вже в момент свого народження зіткнулась з досить негативним для себе політико-психологічним феноменом, котрий характеризувався, з одного боку, низьким рівнем поваги до держави, а з іншого – завищеними вимогами до неї. Зрозуміло, що невиправдані сподівання і очікування мас далеко не сприяло статусу держави в системі політичних цінностей, звужило ту об'єктивну психологічну основу, на якій формується державницька ідея і державний патріотизм, оскільки громадяни зазвичай схильні ідентифікувати себе зі своєю державою, вважаючи її авторитет істотним фактором для власної самооцінки і оцінки в очах інших. Нарешті, низький авторитет держави не сприяє популяризації національної ідеї.

Певні негативи нашої політичної культури закорінені також в ставленні масової свідомості до влади. При цьому і в данному випадку ми багато в чому забов'язані історичному минулому.

Ставлення народу до влади складалось протягом сторіч, головним чином, на основі двох факторів:

- психології селянина, котрий перебував в постійній жорсткій залежності від природи, абсолютно йому не підвласній;
- психології підданого абсолютиської держави з притаманними їй повним безправ'ям населення і необмеженим свавіллям будь-якої влади.

Продуктом таких обставин стали, з одного боку, страх перед владою, а з іншого – прагнення перекласти на неї вирішення складних життєвих проблем.

Але якщо раніше влада сприймалась як більш чи менш абстрактна сила, в умовах сучасної української дійсності вона набула не просто конкретності, а повністю персоніфікувалась, втілюючись в особистості політичних лідерів, котрих час від часу народна свідомість підносить до рангу національних кумирів.

До негативних явищ політичної культури сучасного українського суспільства, успадкованих від минулого, необхідно також віднести: по-перше, відсутність демократичних традицій, котрі не могли скластись в умовах абсолютної монархії і отримали дуже слабкий розвиток в умовах досить формальної демократії радянської доби; по-друге, разновекторність (схід-захід) політичних симпатій і політичних орієнтацій населення різних регіонів країни; по-третє, відсутність наділеної політичним досвідом багатьох поколінь політичної еліти, котра і не могла сформуватись в Україні через відсутність національної державності.

Аналізуючи недоліки політичної культури сучасного українського суспільства, не слід забувати також і про негативи, породжені сьогоденною дійсністю: пріоритетність в свідомості народу економічних проблем перед політичними, зумовлену безкінечними економічними негараздами; нерозумінням населенням ролі політики в житті кожного його члена; поверховість та неадекватність політичних знань та уявлень.

Всі перераховані недоліки політичної свідомості нашого громадянства і сформована на цій основі політична культура знаходять своє найбільш яскраве втілення в політичній поведінці мас, для котрої характерні: емоційно-імпульсивні реакції на політичну дійсність; неспроможність протистояти будь-яким методам та засобам маніпулювання свідомістю; хвилюподібні зміни політичної активності від високого піднесення до глибокого спаду; неадекватність оцінок політичних лідерів і пов'язаних з ними соціальних очікувань; нездатність усвідомити власні політичні інтереси, а тим більше спрогнозувати результати власної політичної поведінки.

Негативи політичної культури суспільства не могли не відбитись і на його політичній системі і перш за все на її інституціональній складовій.

Набувши в 1991 р. власну національну державність, Україна серед багатьох інших проблем зіткнулась із проблемою створення власних політичних інституцій, котрі відповідали б новим соціально-економічним і політичним умовам і не були б успадкованими не від одного з історичних етапів її попереднього існування.

Задача полягала в тому, щоб в першу чергу знайти оптимальні форми втілення і взаємодії різних гілок державної влади, або як тепер прийнято казати, визначити оптимальний конституційний дизайн. На жаль, судячи з результатів, політична еліта молоді Української держави не мала не лише необхідного політичного досвіду, а й достатніх науково-політичних знань, щоб успішно вирішити поставлену перед нею історією задачу.

Ще однією інституціональною проблемою політичної системи України є політичні партії. Хоча члени взятих всіх разом політичних партій складають приблизно 5% населення, самих партій в даний час в Україні нараховується близько 160 і охоплюють вони весь політичний і ідеологічний спектр від ультралівих до ультраправих. Зрозуміло, що при такому співвідношенні кількості партій і кількості їхніх членів, партії не можуть бути достатньо впливовими. Але сама картина партійно-політичного життя цілком точно відображає як об'єктивні соціально-економічні і політичні процеси, що відбуваються в державі, так і рівень її політичної культури.

Об'єктивний зміст процесів, що відбуваються в нашому суспільстві, пов'язаний з переходом до так званої ринкової економіки і зміною соціальної структури, появою нових соціальних верств та прошарків, котрі прагнуть забезпечити собі представництво в політичній системі. І, звичайно, це прагнення як і у всьому світі, реалізується через гостру політичну боротьбу з поправкою на вітчизняні умови.

Головною із цих умов є те, що і саме суспільство, і його політична система перебувають на стадії становлення, що пов'язано з пошуком і створенням форм існування, функціонування і розвитку всієї суспільної системи.

На політичному житті цей складний перехідний період відображається, перш за все, в тому, що породжена ринковою економікою вітчизняна буржуазія, яка вже зосередила в своїх руках політичну владу, ще не почувається при цій владі достатньо впевнено. Затвердити своє становище вона намагається заграванням з різними верствами народу, котрий сприймається нею винятково як електорат, підміняючи ідеологію низкою привабливих обіцянок, тобто вдаючись до методів і засобів, котрі в узагальненому вигляді називаються популізмом. І те, що такі прийоми досягають успіху, пояснюється не лише зубожінням мас, але й низьким рівнем їхньої політичної культури.

Інша особливість нашого політичного життя також закорінена в специфіку соціально-економічного розвитку, котрий заклав глибокі внутрішні протиріччя в лави вітчизняної буржуазії.

Зародившись на початку 1990 р. в умовах спустошення національного ринку, вітчизняна буржуазія розвивалась переважно як верства імпортёрів, тобто та частина буржуазії, котру в світі прийнято звати компраторською. Згодом, коли почала формуватись так звана національна буржуазія, тобто буржуазія, котра отримує прибутки за рахунок національної економіки, між цими двома соціальними прошарками неминуче виникла гостра боротьба за національний ринок, яка не могла не знайти свого відображення в такій самій гострій боротьбі за владу. До того ж ці об'єктивні процеси і явища набівають в суспільстві своєрідного колориту, преломлюючись крізь призму політичної культури. На практичному рівні це знаходить відображення, з одного боку, в тому, що політичні партії і політичні лідери сприймають народ лише як політичну силу, покликану забезпечити їм перемогу на найближчих чергових чи позачергових виборах. А оскільки загальний рівень політичної культури має далекий від сприйняття ідеології, повністю витісняється боротьбою політтехнологій.

З іншого боку, самі маси не виявляють зацікавлення не лише до ідеології, а й до самих політичних партій, пов'язуючи свої політичні очікування і сподівання переважно з конкретними персоналіями, чи то зведеним до рангу куміру політичним лідером, чи обраним за мажоритарною системою депутатом.

При цьому слід зауважити, що, по-перше, політики в гонитві за голосами часто дають обіцянки настільки нереальні, що навіть за великого бажання вони не могли б їх виконати; а по-друге, очікування мас часто настільки завищені, що навіть найчесніший і найталановитіший політик не здатен їх виправдати. І як наслідок, невиправданість сподівань і нездійсненість надій викликають у електорату глибоке розчарування в політиці, в політичних лідерах і у власних політичних можливостях. Це розчарування супроводжується спадом політичної активності. Але різні життєві негаразди змушують народ звертати свої погляди і очікування до держави і політики.

При всіх своїх негативах процеси, що відбуваються в політико-культурному житті українського суспільства, врешті-решт сприяють набуттю ним політичного досвіду. Це, в свою чергу, має призвести до підвищення рівня політичної культури як політичної еліти, від якої багато в чому залежить ефективність політичної системи, так і пересічних громадян, котрі покликані створити в нашій державі громадянське суспільство, що стане і продуктом розвитку політичної культури, і її стимулятором.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні елементи політичної свідомості.
2. Що таке ідеологія? Як вона виникає і які функції виконує?
3. Назвіть характерні риси лібералізму.
4. Які характерні риси консерватизму?
5. Охарактеризуйте ідеологічні засади соціалізму і комунізму.
6. Що означає термін „культура” в найширшому розумінні даного поняття?
7. Які основні складові політичної культури?
8. Які функції політичної культури ви вважаєте найбільш істотними?
9. Визначте критерії, що лежать в основі різних способів типологізації політичних культур.
10. Які історичні умови та соціально-політичні фактори справили вплив на формування політичної культури українського суспільства?
11. Дайте загальну оцінку стану політичної культури сучасного українського суспільства.

Список літератури.

1. Бойко О.Д., Горбатенко В.П., Денисюк С.Г., Зеленько Г.І. та ін. Прикладна політологія: навч. посіб. / В.П. Горбатенко (ред.). – К.: Академія, 2008. – С. 115-122.
2. Гордієнко М. Процес еволюції та політичні перспективи ідеології консерватизму // Політичний менеджмент. – 2007. – №5. – С. 46-59.
3. Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: Аналіт. звіт / Сергій Рябов (відп.ред.) – К.: Тандем, 2004. – 79с.
4. Капустин Б. Что такое либерализм? // Свободная мысль. – 2004. – №8. – С. 33-55.
5. Карпова Н.В. Политическая культура в процессе становления гражданского общества // Вестник Московского Университета. – 2006. – №1.
6. Козьма В. Політичні цінності та орієнтації українського середнього класу // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 94-101.
7. Консерватизм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 1998. – 598 с.
8. Лібералізм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 2002. – 1126 с.
9. Націоналізм: Антологія / Упорядники В. Лісовий, О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 2000. – 872 с.
10. Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І. Політологія: Довідник. – К., 2004. – С. 324, 548.
11. Політологія. Підручник. За ред. Вегеша М.М. – К.: Знання, 2008. – С. 252-264.
12. Політологія: підручник / О.В.Бабкіна (ред.), В.П.Горбатенко (ред.). – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – С. 314-361.

13. Северинюк В.М. Методологічні засади класифікації політичної поведінки // Віче. – 2007. – №18. – С. 17-19.
14. Харви Д. Краткая история неолиберализма. – М.: Поколение, 2007. – 286 с.
15. Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – №4. – 1999. – С. 24-27.

ЛЕКЦІЯ 8. СУЧАСНИЙ СВІТ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Основні поняття: міжнародні відносини, політика зовнішня, світова спільнота, глобалізація, глобалізм.

План

1. Сучасний світ, його єдність і розмаїтість.
2. Глобалізація – як об'єктивний процес. Глобалізм.
3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин.

Питання 1. Сучасний світ, його єдність і розмаїтість.

Світове співтовариство – це більше 6 мільярдів людей, близько 200 країн, які знаходяться на різних етапах історичного, економічного, соціального, політичного і культурного розвитку.

Реаліями сьогодення є відмова класифікації країн за трьома економічними категоріями:

- 1) країни Першого світу – промислово розвинені країни з ринковою економікою;
- 2) країни Другого світу – соціалістичні країни з державною плановою економікою;
- 3) країни третього світу – слабкорозвинені країни.

Сучасну картину світу можна умовно виразити перехрестям таких векторів:

- 1) Захід – високорозвинений регіон, якому притаманні високі технології;
- 2) Схід – регіон, який розвиває класичну індустрію – та Новий Схід – другий промисловий простір планети (Японія, анклав „тихоокеанських тигрів”, Китай;
- 3) Північ – країни, які переважно спеціалізуються на випуску інтелектуальної продукції та Нова Північ – феномен пов'язаний з диктатом ТНК, які контролюють основну частину світового виробництва найважливіших галузей;
- 4) Південь – країни, які спеціалізуються на доіндустріальному (сировинному та сільськогосподарському виробництві) та глибокий Південь, який спеціалізується на формально заборонених сировинних виробництвах (наркотики, екологічно брудні технології видобутку корисних копалин).

Під впливом глобалізаційних процесів спостерігається зміна вектору розвитку „Захід – Схід” та вектору „Північ – Південь”. До трьох основних центрів вектору „Північ” (США, Європейський Союз, Японія) неминуче невдовзі долучаться нові центри, насамперед Китай, економіка якого розвивається досить швидкими темпами. На таку ж економічну модель розвитку стали нові індустріальні країни (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур тощо), які за рівнем економічного розвитку не поступаються країнам Заходу і разом з ними входять до країн „Півночі”.

На шляху до цієї моделі знаходиться Китай, Індія, Індонезія, Таїланд, ряд інших країн Сходу та Латинської Америки.

На роль альтернативного центру сучасної історії починає претендувати Третій світ, який теж не однорідний. Ті країни, які впроваджують високі технології та досягли значних темпів економічного зростання, утворюють вектор Новий Схід, інші – переходять у регіон Півдня, специфікою якого є видобуток сировинних ресурсів і які через невідповідність цін на світовому ринку зазнають жорстокої неоколоніальної експлуатації. Найскладніша ситуація в країнах Глибокого Півдня, де процвітає тіньова, кримінальна економіка.

Щоб зменшити напругу у відносинах між країнами Півночі та Півдня, слід справедливо розподіляти ресурси, дати можливість найбіднішим країнам брати участь у міжнародній торгівлі і шанс у глобалізації. Необхідно ліквідувати масову бідність, подолати розрив між багатими і бідними країнами, оскільки без цього неможливо попередити і зупинити регіональні і міжрегіональні конфлікти. Транснаціональні компанії, як і всі розвинені країни

світу, повинні усвідомити свою відповідальність за долю світу, за його стабільність та безпеку. Саме вони могли б виступати ініціаторами розробки можливих заходів гармонізації глобалізаційних процесів.

Питання 2. Глобалізація – як об’єктивний процес. Глобалізм.

У розвитку країн об’єктивно діє тенденція інтернаціоналізації продуктивних сил, яка значно посилилася в останній чверті XX ст. Основними факторами, які супроводжували процеси інтеграції людства впродовж його історії, виступали економічні зв’язки, які ґрунтувались на міжнародному розподілі праці. Великий вплив справляють соціально-політичні події, що мали загальнопланетарні масштаби, взаємопроникнення етнонаціональних культур. Виникла необхідність спільних зусиль для освоєння природних багатств та забезпечення коеволюції природи і суспільства.

Новітнім етапом інтеграційних процесів є глобалізація, яка пов’язана з інформаційною революцією. Саме сучасні засоби зв’язку дали можливість реально здійснити зближення економічного, політичного, культурного життя народів. Аналіз глобалізації, як феномену історії, показує, що це явище має два аспекти – об’єктивний (як аспект суспільного життя) і суб’єктивний (як знаряддя цілеспрямованого впливу на суспільне життя). Тому, щоб зрозуміти сенс процесів, які відбуваються в світі, необхідно розрізняти поняття „глобалізація” та „глобалізм”.

Глобалізація (від англ. Global – світовий, всесвітній) – загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичні та інші сфери людського буття. Цей термін у 60-х роках XX ст. запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е.Ласло, Д.Медоуз, М.Мисарович та інші.

У визначенні терміна „глобалізація” виявляється чотири основні тлумачення:

- як процесу зміцнення зв’язків між найвіддаленішими куточками планети;
- як процесу поширення на всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, ціннісних орієнтацій, поведінки;
- як виникнення спільних для всього світового співтовариства проблем економічних, політичних, військових, економічних;
- як процесу зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах суспільного буття, що є наслідком поглиблення взаємозв’язків і взаємозалежності країн і народів.

За своєю сутністю глобалізація – природний і об’єктивний процес інтеграції в світі, її вищий етап. Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості в розширенні обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, сприяє взаємодії в гуманітарній сфері, веде до збагачення культур. Під впливом глобалізації істотно змінюється характер виробництва і праці, рівень знань, соціальний та професійний склад суспільства, умови побуту, стиль життя більшості людей планети.

Політику пристосування процесу глобалізації під інтереси певних сил, насамперед під інтереси країн „золотого мільярду”, ідейно-політичне обґрунтування нового світового порядку слід називати глобалізмом.

Важливо, щоб політика глобалізму не стала моделлю глобалізації, оскільки це б мало негативні наслідки для багатьох країн і народів – поглиблення прірви між багатими і бідними, між країнами „золотого мільярду” та населенням країн, що розвиваються; загроза масових міграцій з Півдня на Північ; посилення міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі; міжнародний тероризм; війни за контроль над світовими ресурсами; поширення масової культури.

Основне у політиці глобалізму – встановлення нового світового порядку, формування однополярного світу через злиття національних економік, знищення національних держав. Така політика у світі зустрічає супротив багатьох країн і народів, що веде до дестабілізації політичної ситуації.

Метою справжньої глобалізації повинно бути створення такого світового порядку, який би базувався на соціальній справедливості. Глобалізацію необхідно будувати так, щоб розкрити її позитивний потенціал, а для цього потрібне узгодження глобальних програм, відкрита робота міжнародних організацій та економічних інститутів: МВФ, ВБ, ВТО тощо. Світова спільнота повинна усвідомити, що розвиток економічних, політичних, соціальних,

культурних відносин між народами можливий тоді, коли міжнародні відносини будуть базуватися на принципах справедливості, взаємодопомоги, невтручання у внутрішні справи.

Питання 3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин.

Характеристика основних груп країн сучасного світового співтовариства не вичерпує всіх особливостей сучасного світу, але дає можливість побачити його основні сторони.

З одного боку, сучасний світ багатоманітний, складний, динамічний, суперечливий. З іншого, він характеризується єдністю, цілісністю. Тому необхідно враховувати дві групи тенденцій розвитку сучасного світу:

- 1) зростання багатоманітності;
- 2) зростання цілісності.

В сучасному світі існують суперечки між групами країн, всередині груп країн, в кожній країні. Не пішли в минуле суперечки між працею і капіталом, багатими і бідними країнами, транснаціональними корпораціями і національно-державною формою організації суспільства.

Сучасний міжнародний стан країн відрізняється від того, яким він був декілька десятиліть тому. Варто зазначити, що ніколи світ не змінювався так рішуче, як за останні роки. Зміни торкнулися майже всіх глобальних процесів в світі: розпад СРСР і поява на його території 15 нових держав, розвал Югославії і виникнення нових країн і конфліктів в Європі (питання Косово, рішення якого мало великий резонанс), напруження ядерної безпеки, які торкнулися майже всього світу. Активізувалися етнічні групи, які прагнуть державної самостійності і ставлять складні зовнішньополітичні завдання. З'явилися не вирішені проблеми, пов'язані з найщільніше населеним континентом – Азією, ескалацією міжнародного тероризму, фінансові труднощі у зв'язку з активною економічною інтеграцією країн Азії, Африки, Латинської Америки. Серія ядерних випробовувань, проведених Індією і Пакистаном, ядерна програма Ірану порушили міцність міжнародних відносин, що склалися.

Низка держав (як правило, знов створених) висловлюють серйозні територіальні претензії одна одній. Це стосується півдня і сходу Європи, особливо на прикладі Косова. Це, також, Африка, де немає практично місця, де б не існувало територіальних претензій.

Враховуючи особливості розвитку сучасного світу, посилюється роль міжнародної політики. Розглянемо основні методи її ведення, формування основних ознак і форм діяльності.

Міжнародні відносини – це специфічний вид суспільних відносин. З останніми їх пов'язує не лише те, що вони є відносинами між соціальними спільнотами, а й те, що в них чітко виділяються економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні аспекти. Тому міжнародні відносини є продовженням і подальшим розвитком внутрішньо-політичних відносин, які склалися на національній основі.

В свою чергу міжнародні відносини створюють якісно нову систему, якій притаманні характерні тільки їй риси і особливості.

- вони мають більш широкий простір і соціальний вимір, бо характеризують взаємодію між двома чи більше країнами;
- основними діяльними суб'єктами в них виступають народи, держави, суспільні рухи і організації зі своїми потребами і інтересами;
- їх функціонування пов'язане не з якоюсь конкретною формою суспільної чи державної влади, а з широким спектром міжнародних норм і цінностей, створених людством впродовж його довготривалого розвитку.

Міжнародні відносини – це сукупність політичних, економічних, соціальних, правових, дипломатичних, військових, гуманітарних, культурних, ідеологічних та інших зв'язків між суб'єктами, що діють на світовій арені.

Суб'єктами міжнародних відносин виступають держави, групи держав і союзи, урядові і неурядові організації.

Держава є єдиним загальнонаціональним інститутом, що має легітимні повноваження брати участь у відносинах з іншими державами (підписувати угоди, оголошувати війни, вирішувати завдання, пов'язані із забезпеченням суверенітету, безпеки, територіальної цілісності).

В літературі звертається увага на характерні ознаки, що визначають сучасні міжнародні відносини. До них відносяться:

1) міжнародні політичні відносини мають зв'язок з міжнародними економічними відносинами. Інтеграційні і дезінтеграційні процеси, що відбуваються в системі економічних відносин, знаходять пряме чи опосередковане відображення в системі міжнародних політичних відносин. У свою чергу стабільність чи нестабільність політичних відносин безпосередньо впливає на стабільність чи нестабільність міжнародних економічних відносин. Так, в період „холодної війни” міжнародні політичні і економічні відносини були деформовані, носили мілітаризований характер. За даними Стокгольмського міжнародного інституту миру, в середині 1980-х рр. більше половини технічної інтелігенції планети працювали над створенням засобів руйнування;

2) на сьогодні міжнародні політичні відносини мають тенденцію до глобалізації, що потребує нового механізму для їх регулювання, перебудови діяльності існуючих міжнародних організацій і створення нових;

3) міжнародні політичні відносини мають суттєвий вплив на формування світового порядку.

Щодо світового порядку, то його суть полягає в тому, що він повинен забезпечити потреби самого людства, його виживання, добробут і справедливість. Свій вплив на світовий порядок сучасні міжнародні політичні відносини здійснюють за рахунок надзвичайно великих можливостей – дипломатичних, організаційно-правових, матеріально-технічних і інформаційно-пропагандистських для втілення в практику міждержавних і міжнародних відносин таких принципів:

- 1) збереження і зміцнення загальнолюдських політичних і моральних цінностей;
- 2) мирне розв'язання суперечливих міжнародних питань і конфліктів;
- 3) повага до територіальної цілісності і суверенітету;
- 4) неутручання у внутрішні справи один одного;
- 5) абсолютна перевага прав народів над правами політичних і державних спільнот.

Міжнародні політичні відносини на сучасному етапі розвитку мають тенденцію до демократизації, демілітаризації і гуманізації:

1) демократизація знаходить вираз у бажанні і діяльності народів і держав, спрямованих на знищення авторитарно-бюрократичних і тоталітарних режимів, побудові громадянського суспільства і правової держави;

2) демілітаризація в своїй основі спрямована на всезагальне роззброєння, ліквідацію військово-політичних союзів; корінну перебудову промисловості, що виконує військові замовлення;

3) гуманізація міжнародних політичних відносин означає, що політика і держава стають знаряддям і засобом задоволення потреб людей, захисту їх прав і свобод, інтересів. З гуманізацією міжнародних політичних відносин пов'язане підвищення ролі значення в системі цих відносин недержавних суб'єктів і учасників, особливо представників народної дипломатії (діячів науки, культури і мистецтва, господарських, релігійних і інших організацій).

Розвиток тенденцій демократизації, демілітаризації і гуманізації міжнародних політичних відносин буде залежати від того, якою мірою їх підтримують суб'єкти міжнародних політичних відносин, а також від вдосконалення механізму формування і функціонування самих відносин.

Міжнародні політичні відносини виступають як простір, на якому відбувається зіткнення і взаємодія на різному рівні (глобальному, регіональному) різних сил: державних, військових, економічних, політичних, інтелектуальних. В залежності від того, яку роль вони відіграють у формуванні і функціонуванні міжнародних політичних відносин, названі сили діляться на суб'єктів і учасників. Перші, за виразом польського політолога Е.Паличи, мають ініціативний характер і наділені міжнародно-правовим статусом, а другі мають виконавчий характер.

В сучасній політологічній літературі немає єдиної думки про те, хто виступає основним суб'єктом міжнародних політичних відносин. Поширеним є погляд, згідно з яким суб'єктами міжнародних політичних відносин виступають держава чи група держав. Силу держави, її

місце в системі міжнародних відносин визначає низка чинників. Головний серед них – військовий потенціал, який відображає могутність країни.

Але це не єдиний чинник. Враховується розмір території, природні і людські ресурси, структура національної економіки, об'єм і якість промислового і сільськогосподарського виробництва, темпи розвитку країни, гарантії фінансово-економічної безпеки громадян.

Для досягнення поставлених цілей на міжнародній арені держава опирається на різні ресурси: політичні, економічні, військові, інформаційно-пропагандистські, науково-технічні.

Спеціалізованою інституцією розвитку відносин між державами є дипломатія, що здійснюється через дипломатичні відомства. Функції дипломатії є прерогативою зовнішньополітичних відомств і, головним чином, здійснюються посольствами. До Першої світової війни дипломатична діяльність здійснювалась головним чином на двосторонній основі шляхом обміну посольськими місіями, зараз дипломатія носить багатосторонній характер. У другій половині ХХ ст. форми багатосторонньої дипломатії набули широкої різноманітності: від міжнародних регіональних організацій до конференцій, місій, зустрічей на вищому рівні, де вирішується широкий спектр питань.

Зараз намітилась об'єктивна тенденція розширення учасників міжнародних відносин. Все вагомішу роль відіграють міжнародні організації, їх кількість постійно зростає.

Однією з найзначніших організацій в системі міжнародних відносин є Організація Об'єднаних Націй. Вона виступає координуючим механізмом взаємодії різних держав в підтримці миру і безпеки, сприяє економічному і соціальному прогресу всіх народів. Створена в 1945 р. ООН стала невід'ємною складовою міжнародної політики. Жодна велика подія в світі не залишається поза увагою ООН. У її рамках був, наприклад, підготовлений такий важливий договір загального значення, як Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Комісія ООН з прав людини підготувала цілий комплекс загальних конвенцій з прав людини.

Важлива діяльність комісії міжнародного права по підготовці проектів конвенцій, що кодифікують і розвивають норми загального міжнародного права. Проекти низки конвенцій готувалися Секретаріатом ООН. Помітно зростає кількість угод, підготовлених і прийнятих організаціями в спеціальних областях співпраці.

Абсолютно новим напрямом є діяльність ООН з профілактики суперечок і врегулювання конфліктних ситуацій, названа превентивною дипломатією. Вона включає заохочення різних форм переговорів між зацікавленими державами.

Необхідно також відзначити посилення ролі транснаціональних корпорацій, які поряд із вирішенням питання отримання прибутку, володіючи величезними економічними ресурсами, змінюють усі сторони людської діяльності, впливаючи на міжнародні відносини.

Важливим суб'єктом формування механізму міжнародних політичних відносин виступають громадяни, яким по праву повинна належати вирішальна роль у виробленні основних принципів зовнішньополітичної стратегії як своїх країн, так і світу в цілому. Їх діяльність може бути більш реальною, оскільки вони є вільні від тиску обставин, під яким постійно знаходяться офіційні особи. Тому традиційну державну дипломатію доповнює „народна дипломатія”, яка може здійснювати пасивний спротив політиці уряду шляхом організації пікетів і демонстрацій.

„Народна дипломатія” – це не просто активна суспільна діяльність, а зародок майбутніх світових відносин, співробітництва і взаємовідносин між людьми різних країн, їх віра в єдність людства.

З питанням суб'єктів і учасників міжнародних політичних відносин пов'язане питання прийняття ними зовнішньополітичних рішень. Названі суб'єкти впливають на підготовку і реалізацію зовнішньополітичних рішень, але, з іншого боку, конкретні організаційно-технічні і політично-правові форми теж є дійовими. Прийняття і реалізація зовнішньополітичних рішень залежить від багатьох чинників. До них відносяться: стан загальної міжнародної обстановки; рівень розвитку і організованості громадських і політичних структур, активності міжнародних і національних засобів масової інформації; стабільності міжнародно-правових норм, ефективності міжнародних угод.

Нинішній стан міжнародних політичних відносин характеризується різноплановістю, оскільки охоплює велику кількість проблем, починаючи від глобальних проблем сучасності і закінчуючи дотриманням прав людини в окремих країнах.

Закінчуючи характеристику механізму формування і функціонування міжнародних політичних відносин, варто згадати про засоби вирішення конфліктів, які виникають.

Важливу роль відіграє засіб інституціоналізації міжнародно-політичних конфліктів, суть якого полягає в тому, що в міру зростання і поглиблення конфлікту створюються різні організації і установи, які ведуть роботу, спрямовану на упорядкування вимог, претензій, пошуку шляхів примирення.

Заслугує на увагу спосіб регулювання міжнародних політичних конфліктів при допомозі посередників. Роль такого посередника можуть виконувати як окремі держави, міжнародні урядові і неурядові установи, конкретні уповноважені на те особи.

Слід згадати також спосіб регулювання міжнародно-політичних конфліктів, розроблений фахівцями Школи державного управління імені Дж.Кеннеді при Гарвардському університеті, який має назву „єдиного тексту”. Його суть в тому, що конфліктуючим сторонам від імені посередника пропонується підготовлений текст можливої угоди. Особливо робиться наголос на те, що запропонований текст не відображає позицію самого посередника і не претендує, щоб його прийняли в даному варіанті. Його можна критикувати, доповнювати, пропонувати інший варіант. Після багаторазових переробок конфліктуючими сторонами, посереднику в кінцевому результаті повертається текст, який може бути основою укладення угоди, яка є прийнятною для всіх.

Запропоновані способи вирішення міжнародно-політичних конфліктів можуть використовуватись як самостійно, так і в певній комбінації.

На закінчення слід підкреслити, що значення міжнародних відносин на початку ХХІ ст. зростає. Це зумовлено перш за все тим, що силові методи вирішення міжнародних проблем, не дивлячись на їх використання, стають все більш небезпечними.

Крім того, відбуваються процеси, пов'язані з перебудовою міжнародних відносин, процеси глобалізації, вихід на світову арену недержавних учасників.

Контрольні запитання.

1. Назвіть основні суперечності сучасного світу.
2. Якою є модель світового ладу на нинішньому етапі?
3. Розкрийте причини глобалізму та антиглобалізму.
4. Чим відрізняється глобалізація від глобалізму?
5. Назвіть основні тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин.

Література

1. Геополітика. Підручник / А.І.Кудряченко, Ф.М.Рудич/. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.
2. Дергачов О.П. Геополітика. – К.: Либідь, 2000. – 448 с.
3. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 240 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
5. Політологія /Ф.М.Кирилюк, М.І.Обушний, М.І.Хилько та ін. За ред.Ф.М.Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2004.
6. Ревякин А.В. История международных отношений в Новое время. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2004. – 635 с.
7. Элементы теории политики. Пер. с польск. /под.ред. В.П.Макаренко/. – Ростов н/Д, 1991. – 124 с.